

ШЫН

№ 99
(18374)

2013 чылдың
АВГУСТ 27,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНГА

Школарның чаа өөредилге чылынга 100 хуу белен болурун өөредилге болгаш эртем яамызындан, тус чер чагыргаларының баштыңнарындан болгаш өөредилге эрлеринин удуртукчуларындан Чазакка аппарат хуралына Тываның Баштыңы эгелээн. «Чаа өөредилге чылы кандыг-даа эртер чокка долузу-биле эгелээр ужурут» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Чаа өөредилге чылынга школаларның чүү эртер белинин дугайында медээлерни кыла чедир тода бербээн Бии-Хем, Танды, Хөл, Эрзин, Тожу ышкаш кожууннарның шынгы кичээнгейни салырын Чазак Даргазы саналдаан.

Чаңгыс аай школалар хеп-биле өөреникчилерни чаа өөредилге чылының эгезинге чедир кыдырары нарын айтырыг бооп арттышаан. Өөредилге болгаш эртем яамызының медээ-биле өөреникчилерин 70 хуузу сентябрь эртер школаларга школалар формалыг кээр. Чаңгыс аай школалар хепти садып алырынга дуза черек өөреникчилер эвээш эвес. Чижээ, Кызыл хоорайның школаларында 270 оолдар, уругларга школалар форманы садып алырынга дуза черек. Амыдырал-чуртталгаларың байдалы берге уругларга чаңгыс аай

школалар хеп садып алырынга социал дузаны организааар дугайында Айтышкынга адын Чазакка Аппарат хуралының соонда Тываның Баштыңы салган. Чижээлээр, ол Айтышкын езугаар тус чер эрге-чагыргалары школалар хеп садып алырынга дуза черек уругларның даңзызын тургузуп, оларга дузаны дүрген чедирер ужурут.

Чаа өөредилге чылының эгелээнинге тураскааткан байырлыг чыскаалдар-биле чергелештир Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезинин 100 чылынга, Тываның найысылалы Кызыл хоорайны үндезилээнинин 100 чылынга уткуштур хемчеглерни школаларга эрттирер. Сентябрь 2-де Россияның Конституциясына тураскааткан класс шактары база эртер.

Чаа өөредилге чылының эгелээни-биле холбаштыр өөреникчи оолдар, уругларга, оларның ада-иелеринге, башкыларга республиканың Чазаның кежигүннери, тус чер эрге-чагыргаларының удуртукчулары чаңчыл езугаар байыр чедирер. Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем школаларына чаа өөредилге чылының ажыдышкынына киржирин Чазак Даргазы өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге дааскан. Тываның

Баштыңы боду Кызыл хоорайның № 3 школаның чаа өөредилге чылының езулалына киржир деп турар.

Соңгулдаларга уткуштур

Чаңгыс эп-сеткил-биле төлөптиглерни шилиилиңер!

МСК-ның даргазы Маргарита Монгуш.

2013 чылдың сентябрь 8-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының эртеркү чыгыжының депутаттарының соңгулдаларына чедир каш хонук артканда, муниципалдыг соңгулда комиссиясының даргазы Маргарита Май-ооловна Монгуш-биле ужуражып чугаалаштым.

Оң чугаалап турары-биле алырга, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының эртеркү чыгыжының депутаттарының бүрүн эргелериң хуусааы 5 чыл болур. Депутаттарның ити саны 26 кижиле, оларның 13-жү партийжи кызы езугаар, арткан 13-жү чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдар. Бүрүткеттирген соңгукчуларның санын амыдаалааш, чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының схемасын Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 2012 чылдың декабрь 20-де №439 доктаалы-биле бадылаан. Соңгулдаларны муниципалдыг соңгулда комиссиясы организаап чорудуп турар.

Сентябрь 8-те, воскресеньде, хоорайга соңгулда округу, 32 соңгулда участогу аылдаар, чонга таарымчалыг байдалды угузары-биле бир округка-ла 2-3 соңгулда участогу ажыдар. Маргарита Монгуштуң чугаалап алырга, соңгулда холушак системалар эртер. Соңгулдага киржир-биле чаңгыс мандаттыг округтарда 66 кандидат бүрүткеткен. Ол ышкаш 6 политиктиг партиялар кир. «Россияның патриоттары» партияның

регионалдыг салбырының чаңгыс мандаттыг округта 13 кандидат, а даңзы езугаар 26 кандидат кордап турар. «Чаңгыс демниг Россия» партиясы чаңгыс мандаттыг округта 13 кандидатты, даңзы езугаар 32 кандидатты идип үндүрүп турар. Россия Федерациясының Коммунисттиг партиясы чаңгыс мандаттыг округта 12 кандидатты, даңзы езугаар 14 кандидатты, Россияның Либерал-демократтиг партиясы чаңгыс мандаттыг округта 11 кандидатты, даңзы езугаар 13 кандидатты депшидип турар. «Чөптүг Россия» партиясы чаңгыс мандаттыг округта 12 кандидатты, даңзы езугаар 19 кандидатты депшидип үндүрүп турар. Бүрүткелдин сөөлгү минуталары арткан турда, «РПР Парнас» партиясы чаңгыс мандаттыг округта 13 кандидатты, даңзы езугаар 18 кандидатты идип үндүрген. Бо партиядан бүрүткелди чаңгыс мандаттыг округта 6 кандидат, даңзы езугаар 10 кандидат эрткен.

Август 3-те 18.00 шакта бүрүткел хуусааы доозулган. Ниитизи-биле 77 кордакчыдан 66 кандидат бүрүткеттирген. Даңзы аайы-биле кордап турар 136 кандидаттың чүгле 119-зу бүрүткелди эрткен. Маргарита Май-ооловнаның чугаалап турары-биле алырга, чамдык политиктиг партиялар «Политиктиг партиялар дугайында» деп федералдыг хоойлуну хажытканы-биле бүрүткел эртип шыдавайн барган. Хоойлу езугаар кандыг-бир партия өске партияның кежигүнүн идип үндүрбес ужурут.

2012-2013 чылдарда Соңгулда хоойлу-зунда чаа өскерилгелерни киригени-биле бодунуң соңгуур эргезин чидирген хамаатылар бүрүткел үезинде илерээн. Аар болгаш онза аар кем-херекке онааттыргаш, хосталгазын казытырып шийиттирип чораан 4 хамааты соңгуур эргезин чидирген. Оон аңгыда 4 кандидат боттарының күзели-биле соңгулдага киржиринден ойталаан.

Хоорайда соңгукчуларның ниити саны 62 муң 810 кижиле. Соңгулдаларга чедир 3 хонук бурунгаар яңы-бүрү чогуур чылдагандарның уржундан (чижээлээр, чедери берге черлерде чурттакчылар) хамаатылар баш бурунгаар соңгуп болур эргелиг. А Кызыл хоорайда чедери берге черлеринин чогуңдан (чижээ, тайга-таксылда чурттап турар малчыннар) чурттакчылар чүгле соңгулданың чингине хүнү — сентябрь 8-те боттарының соңгулда участоктарына кээп соңгуур. А соңгулдаларга кээп шыдавак хамаатыларны комиссия кежигүннери баш бурунгаар тода-

радыр. Соңгулда комиссиясы август 28-тен эгелеп ажылдаар. Муниципалдыг соңгулда комиссиясының сайтының тускай арнындан делгерей медээни билип ал болур. Бо соңгулдага Тыва Республиканың девискээринде Россияның Юстиция яамызына бүрүткеттирген 53 соңгукчулар каттыжышкыны база 14 политиктиг партияларның регионалдыг салбырлары киржип болур турган. Ынчалза-даа оларның чүгле эвээш кезин бо соңгулдага киржир күзелин илереткен.

Маргарита Монгуш чугаавысты доозуп тура, соңгукчуларга мындыг кыйгырыгны салды:

— «Эргим кызылчылар! Кижиле бүрүзү бодунуң хамааты хүлээлгезин күүседип, хамааты туружун көргүзүп, Кызыл хоорайның хөгжүлдери, бурунгаар сайзыралы дээш соңгулдага киржиринче силер бүгүнү кыйгырып тур мен! Төлөптиг партияның кандидатын шилип алгаш, ниити үзел-бодалыңарны илередиңерни дилээр-дир мен».

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының эртеркү чыгыжының депутаттарының соңгулдалары сентябрь 8-те эртенгинин 8 шактан кежээкинин 10 шакка чедир болур. Чаңгыс дем, эп-сеткил-биле төлөптиглерни шилип алылыңар!

Билип алыры артык эвес

Бир эвес паспорт читкен (оорлаткан), фамилиязы, ады өскерилгени-биле холбаштыр азы өске-даа чылдагандар-биле солур кылдыр дужаап каан болза, Россияның Биял-ла медицина камгаладылганының (№9 хевир) шынзылганын көргүскөш, бадылап болур. Бир эвес силер үе-шаанда шынзылга ал шыдаваан болзуңарза, азы бадылаашкын хүнүнде паспортунуңарны читкенин эскерип каан болзуңарза, шынзылганы Тыва Республиканың Кызыл хоорайда Ленин кудумчузунун 62 дугаар бажында адрессте (сентябрь 8-те ажыл шактары 8 шактан 22 шакка чедир) Россияның Биял-ла медицина камгаладылганына билдиришкенин долдургаш (хевир №1), а) чурттап турар черинден (Чурттаар оран-сава ээлеринин эштежилгези, эргелеп-башкарылга компаниязы) шынзылганы, б) күрүнө үндүрүүн төлээнинин дугайында квитанцияны (300 рубль, Ажаалга банкызының терминалдары) көргүскөш, кылдырып ал болур.

Алдыңай БАДЫ-ХОО.

БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫН КҮҮСЕЛДЕЗИ

2013 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин болгаш муниципалдыг тургузулгаларының тус чер бюджеттеринин күүселдезинин түннелдерин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының коллегиясының калбак хуралына сайгарган.

Яамының дыңнадып турарын езугаар алырга, 2013 чылдың бирги чартында каттышкан бюджет орулгалар талазы-биле 9762,2 млн. рубльге, чарыгдалдар талазы-биле 9687,4 млн. рубльге, бюджеттин артыкшылдыг кезин 74,8 млн. рубль кылдыр күүсеттинген. Бо чылдың январь-июнь айларда бюджетке 2177,7 млн. рубль түңге республиканың боттун орулгалары кирген, отчеттук үениң планының күүселдези 102,5 хуу, чылды — 44 хуу болган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээр, 9 хуу, азы 179,8 млн. рубль хөй болган.

Муниципалдыг тургузулгалардан бюджеттер-же үндүрүп болгаш үндүрүп эвес орулгаларны киригенин элээн өстүрген черлерге Бии-Хем (43 хуу), Танды (61 хуу), Улуг-Хем (24 хуу) болгаш Эрзин (12) кожууннар хамааржыр, а кызырган черлерге Тере-Хөл (50 хуу), Тожу (11 хуу) болгаш Мөңгүн-Тайга (2 хуу) кожууннар кирип турар.

Отчеттук үениң дургузунда федералдыг бюджеттен эгитпес түң 7662,3 млн. рубль азы чылда планнаттыг көргүзүгүн 56,2 хуузу болган. Орулгаларның ниити хемчээлинге федералдыг бюджеттен кирип турар саң-хөө дузазының үлүү 78,5 хуу болуп турар.

Тыва Республиканың Чазаның федералдыг яамылар болгаш ведомстволар-биле ажылдап келгенин түннелинде чыл планнарынга эгидилге чок кирер немелде акша-хөреңги 2584,0 млн. рубльге көвүдээн.

Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин чарыгдалдары 2013 чылдың бирги чартында 9687,4 млн. рубльге азы чыл планының 43,4 хуу кылдыр күүсеттинген. Чоннуң кижиле санына онааштыр бюджет чарыгдалдары 31203 рубль болган.

Каттышкан бюджеттин чарыгдалдарының 75 хуузу социал адырже (өөредилге, кадык камгалалыңче, культура, социал политика, күш-культура болгаш спортче) угландырган, 12 хуу — национал экономика адырларынче (одалга-энергетика комплекси-нинче, көдээ ажил-агыйже, орук ажил-агый-инче), 9 хуу — ниити күрүнө айтырыглары-нче болгаш 4 хуу — национал айыыл чок чорукче, эрге-хоойлу камгалаар органнарже, чуртталга-коммунал ажил-агыйынче болгаш долгандыр хүрээлел камгалалынче шилчиткен.

Отчеттук үениң дургузунда Тыва Республиканың республика бюджетинден тус черниң бюджеттеринче тускайлаан бюджеттер аразы-ның трансферттери 3344,6 млн. рубль болган, ол дээрже чыл планының 52 хуузу болуп турар.

Саң-хөө яамызының
парлалга албаны.

Хүннүң медээлери

НАЦИЯЛАРНЫ БЫЖЫГЛААР

«Российски нацияларның чаңгыс демин быжыглаарының болгаш Россияның чоннарының этнокультуразын хөгжүдериниң (2014-2020 чылдар)» тускай сорулгалыг федералдыг программага Россия Федерациязының Чазааның даргазы Дмитрий Медведев ат салган. Бо программаны боттандыраарын-

га 6766,35 миллион рубль акшата төгерики чарыгдары көрдүнгөн, ооң 4581,91 миллионун тус чер бюджеттеринден үндүрер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ол программа дугайында: «Россияның национал девискээрлеринге эргежок чугула программа» — деп демдеглээн.

ДЕПУТАТ ЛАРИСА ШОЙГУ — ТЫВАДА

Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгу ээлчеглиг ажилчын аян-чоруун кылып Тывада чедип келген.

Күрүне Думазының депутатының ажилчын планында «Чаңгыс демниң Россия» партиязының хейинити хүлээп алышкын өрээлинге хамаатыларны хуу айтырыг-биле хүлээп алыры, онкологил диспансеринге баары болгаш чаагай сеткил дузазын чедирери кирип турар.

Ол ышкаш Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды А.Ф. Лобанов-биле ужуражылга база планнаттыган.

Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда турар уруглар бажынын школа назыны четпээн өөредилге албан чери кылдыр эде тургузары база Л.К. Шойгунун сорулгазы болуп турар. Ол ышкаш депутат башкыларның август чөвүлел хуралдарына база киржир.

СУГ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГА — ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Хоорайның эрге-чагыргазының кичээнгейиниң төвүнге турар база бир чугула айтырыг — найысылалда эң «хоочун» бүдүрүлгелерниң бирээзи — «Суг-канал системазы» КХН болур ужурулг.

Ындыг медегелди Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ук бүдүрүлгениң ажилчын коллективи-биле ужуражылга үезинде кылган, ол август 26-да болган. Кызыл хоорайда эргижирээн суг-дамчыдылга болгаш канализация четкилерин онза контролга алырын болгаш инженер четкилерин чаартып кылырының планнарын тургузарын, а ол ышкаш чаа инфраструктураны тударын регионун удуртукчузу Кызыл хоорайның мэриязынга дааскан.

Оон аңгыда канализацияның чаа арыггал тудугларын кылырының дугайында айтырыг база көдүрүлгөн, ону 1987 чылдан бээр чаартпаан. Оон төлөвилээн күчүзү хонукта 16 муң кубометр турум сугну аксыр ужурулг, амгы үеде ынаар 20 муң ажыг кубометр кирип турар.

«Суг-канал системазының ажилының кол угланышкыны

суг дамчыдылганың болгаш канализацияның четкилерин дамчыштыр чонну ижер суг-биле хандыраары, а ол ышкаш турум сугларны арыгларга болур.

Бүдүрүлгедэ 262 кижжи ажилдап турар. Бо хүнде олар 79,5 км суг дамчыдар четкилерде, 90,5 канализация четкизинде, төпчүткен 2 арыггал черинде (хем бо чарында болгаш ол чарында) ажилдап турарлар. Ол суг аксыр болгаш канализация четкилерин 70-80 чылдарда туткан, чаартып кылышкынны барык кылбайн келген, оон түннелинде дериг-херекселдерниң 60-65 хуузу эргижирээн.

Хоорай ажил-агыиының бо айтырыгы республиканың эрге-чагыргаларына билдингир деп, Тываның Баштыңы демдеглээн. Бо айтырыг Чазак биле Кызылдың мэриязының аразында маргылдааны үндүрүп турар. Кызылдың суг дамчыдылганың айтырыгы шипирлеттинер дээрзин Шолбан Кара-оол бүзүрөткен, чүге дээрге оон ажил-чорудулгазындан хоорайжыларның амыдыралының деңгели хамааржыр.

КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ ТУТТУНУП ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Иргитке болган хуралга Чаа-Хөл кожуунун төвү Чаа-Хөл суурда Культура бажының тудуунга хамаарышкан айтырыгны сайгарган.

Ол объектиде техниктиг хайгааралды «Еврострой» КХН чорудуп турар дээрзин республиканың капитал тудуг эргелелиниң начальниги Александр Свинцов дыңнаткан. Оран-саваның кол корпусунга турар дериг-херекселдерни август 22-де тудуп дооскан, чер ажилдары кылдынган болгаш демир-бетон кылыглар тургустунган.

Тудугнуң таваан салып дооскан, харын-даа бирги каъттын ханаларын безин тудуп доозуп турар. Даштыкы инженер четкилерин тургузар талазы-биле белеткел ажилдары эгелей берген.

Чаа-Хөл суурга 250 көрүкчүлөр кирер Культура бажының

тудуунун төлөвилел документациязын 2011 чылдың июлда кылып дооскан, күрүне экспертиказының чогумчалыг дээн түннели бар. Кожуун чагыргазы ону тудар кылдыр «Өлчей» КХН-биле керээни чарган, ыңчаза-даа ол нитилел хүлээлгезин күүсетпейн барган, оон уламындан «Еврострой» КХН-биле керээ чарар ужурга таварышкан. Амгы үеде тудуг чогумчалыг чоруп турар. Бо хүнге чедир ол организация 6 млн. 698 муң рубльдиң ажилын кылып дооскан.

Ол объект республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун онза контролонда турар, ыңчангаш тудуг ажилын дүргедедири чугула деп, Шолбан-оол Иргит демдеглээн. Бо чылын керээ езугаар 23 млн. 725 муң рубльди шигээткен турар ужурулг. Культура бажының 2014 чылда кандыг-даа соңгаарладышкын чок дужаар ужурулг.

Бистиң корр.

Хөмүр-даш улетпүрү — хөгжүлдениң бир кол кезе

Август 23-те, шахтернун байырлалының бүдүүзүнде, Тываның даг-руда компаниязының (ТДРК) оран-савазына байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң улетпүр болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол, КХН ТДРК-ның чигине директору Евгений Дмитриев дээш, оон-даа өскелер чыгып келгенерге байыр чедирип, шаңнал-макталдарны тывыскан.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол ажилдакчыларга профессионал байырлалы-биле чаагай күзээш-кинерни илередип, республиканың экономиктиг сайзыралына хөмүр-даш улетпүрүнүн хөгжүлдениң улуг салдарын, Тываның экономиктиг сайзыралында чедишкиннерин болгаш чидиг айтырыгларны демдег-леп чугаалаан. «Тыва шагдан тура хөмүр-даш-биле алдаржып, ону чедер кылдыр казып, соок кыштар-ны эртип чораан. Бистиң төрөөн черивисте хөмүр-даш чыдымнары эндерик деп шупту билер. Ынчангаш чурттакчы чон чамдыкта «хөмүр-даш бар турда-ла, шоодайлап садып ап турар бис» деп хомуудай бээр, ынчалза-даа рынок байдалының дүрүмнери кадыг, ажы-биле чугаалаарга, бүдүрүлге чериниң аайы-биле чоруп турган болгай бис. Чүге дээрге, ону бут кырынга тургузуп, кезектеп садып-саарыптарын болдурбазы эң кол турган. Амгы үеде бүдүрүлге чери ажилдап, моон-даа сонгаар хөгжүүр дээрзинге чигзиниң чок, ынчалза-даа өртек политиказынга хамаарыштыр чидиг байдал турганын билер бис. Бистиң талавыстан шыңгы негелделер соонда кайы-даа талага таарымчалыг шиптирни үндүрүп, келир үеде чаңгыс угланышкынның ажилдаары чугула апарган».

Тываның хөмүр-даш улетпүрүнүн сайзыралы демир-орук тудуундан улуг хамааржыр, ол ышкаш ТДРК-ның ажилының кол угланышкына-нарының бирээзи чылыг электростанциязының тудуу болур ужурулг дээш, оон-даа өске сорулгаларны Шолбан Кара-оол чугаалаан. Чүгле компанияның амы-хууда ажил-чорудулгазынче кичээнгей салып, көрүп алгаш олураары чо-гумчалыг эвес. Демир-орук тудуу ажылгалче кирген соонда бүдүрүл-ге черлери немежиң, хөмүр-даш улетпүрүнүн талазы-биле ажил-чорудулга шуут өскерлир деп, Шолбан Валерьевич демдеглээн. Ол чугаазының төңчүзүнде база катап байыр чедиргеш, ТР-ниң хөмүр-даш улетпүрүнүн хөгжүлдениң

Шаңналдар тыпсып турары.

кирген ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш хүндүлел бижикирни хоочуннар-га тывыскан. Оларның аразында Чыргал-оол Көкелович Сат:

— Мен Чадаананың хөмүр-даш уургайында 1991 чылдан тура каң-накчылап ажилдап чоруур мен. Ажилдап эгелээн чылдарымда политиктиг байдал нарын, акша-шалың үе-шаанда үнмейн турган-даа болза, ажылыбыс эки турган деп санаар мен. Амгы үеде материал-техниктиг бааза хандырылганың талазы-биле бергедээшкиннер бар. Артык

Хоочуннарның кол чагыгы — эртенги хүннүң, республиканың келир үезиниң хөгжүлденин баш бурунгаар бодап ажилдаар.

кезектер чедишпес. Чогум ниитизи-биле ажил-чорудулга идеккейжи чоруп турар. Каа-Хем биле Чадаана хөмүр-даш уургайлары күрүнениң эвес, а хууда өңчү-хөреңги апар-ган-даа болза, Тываның хөмүр-даш улетпүрү бистиң салгалдарывиска артып кагзын дээш кызымаккай ажилдап чоруур-дур мен. Чо-гум бистиң адырывисче ажилдап келген аныктарның шудургузу, өөрениичели, дыңнангыры аажок, ыңчангаш арга-дуржулгавыс оларга дамчыдып, чагып-сургал, деткип, чедишкинниг ажилдап турар бис. Хоочуннарның кол чагыгы — эр-тенги хүннүң, республиканың келир үезиниң хөгжүлденин баш бурунгаар бодап ажилдаар. Одалга-энергетика комплек-

зиниң хөгжүлдениңе кини база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш РФ-тиң Энергетика Министрлигинин хөндүлел бижикирни тывыскан. Оларның бирээзи димир Кошкар-оолович:

— «1993 чылдың январь компанияже механик алыс-жаалыңче чалаарга, ажилда келген мен. Автотранспорт-ның даргазынга чедир ажылыбыс эки турган деп санаар мен. Амгы үеде механик болуп чоруур мен. 90 чылдарда хөгжүлдениң шиле ажилдакчыларының шиле мергежилинге бердингенин дүүн кижжи кайгап ханмас үелер, чидиг айтырыглар даа турган, ынчалза-даа ко-быжыг, бүзүрелдиг. Аныяк ажилдакчылар база эвээш эвес. Арга-дуржулгалыг кылдыр ө-үлөгөр-чижек болуп, детки бис. А олар: «Бо-ла сайы үеде ындыг-мындыг чүүл технологияларны ажылга деп бисти өөредип-даа тур-көрүш, чаа күш-биле хоочун арга-дуржулгавыс каттыш-чүнү бүдүрүп болбазыл? Ын-хөмүр-даш улетпүрүнүн хөг-доктаавайн, улам бурунга-ужурулг».

ТДРК-ның ажилдакчылар аразында хүнде спортчу хем-ни организастан, агаарга ды-ганнар. А август 25-те Арат-ге Шахтерлар хүнүнге турса-солун концерт-биле байырлыг чеглер доозулган.

Азияна Виталий ШАЙФУЛИН тырттырган чуруктары.

Хөмүр-даш уургайында.

Тыва эки турачыларның дайынче аъттанганындан бээр 70 чылынга

Мөңгүн-Тайгадан медээлер

Эки турачыларның салгалдарының дузазы херек

Ада-чуртун Улуг дайыны шагда-ла динмиреп эрте берген. Бүгү делегейни немец-фашизмден камгалаан совет дайынчыларның маадырлыг чоруу салгалдарга кезээ мөңгөде дириг артар. «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан!». Бистиң амгы үежилеривистиң бирээзинге ол сөстөр чүгле анаа чараш сөстөр эвес болдур ийин...

Михаил Белекпенович Сундуй — ада-чуртун Улуг дайынының киреңкиси. 1943 чылдың сентябрь ындан 1944 чылдың июнь айга чедир тыва эки турачыларның фронтучу оруктарын ол эрткен. Фашисттерге удур эрес-дидим тулушчулаан, бүгү аар-берге шылгалдарын эрткеш, аалынче амыр-менди чыгып келген. Ол эвээш эвес сактышкыннарны бижип, өөреникчилер, студентилер, акылчынар база көдээниң ажил-ишчилери-биле оон-он ужуражылгаларны кылып, анык салгалдарга совет дайынчыларның маадырлыг чоруун чугаалап келген. Алдарлыг дайынчывыс ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа тыва улустун чугаалаары дег: «Аът ирге — баглаажы артар, а ада ирге — огулартар!». Ам оон-оглу — Алексей Сундуй адазының аай ажил-херээн уламчылап, эки турачыларның алдар-адын көргөндер талазы-биле кончуктула база херек ажилды уламчылап берген. Ол «Тыва эки турачыларның салгалы» деп хөй-ниити организациязының даргазы кылдыр чыгуурган...

Бис Алексей Михайловичиниң квартиразында олур бис. Херек ирээде музейге-даа, бирде-бирде тевгүнүң эртем-шинчилел албан иринге-даа азы шериг архивинге-даа дөмейлежи бээр: кайда-даа папкалар, документиер, кандыг-бир ушта бижидилгелер, хоолгалар база үеден саргара берген фронтучу оруктар.

— Шак бо папкаларда бистиң ыгганывыс эки турачыларның документиери-дир. Оларның саны үлүг чүс. Бо болза Алексей Сундуйнун эртинези-дир. Оларны чыып, ес-дараалай тургузарынга чеже үш үнген деп бодаар силер? Арын-арын ажыдып көрүңерден — деп, ачалай-дыр.

Чаа, ак карттыг папкаларда фронтучулар дугайында материаларны хынамчалыг чыып каан. Ажып көре бердим: Сат Бурзекей, уулар Семис-оол, Бюрбю Монгуш, оо Оолак...

— Ам-даа 120 дайынчы эки турачыларның папкаларын долдуруп, орум аайы-биле чыып салыр бис — дээш, Алексей уламчылай-дыр — кыл ам-даа эңдерик...

Папка бүрүзүнде эки турачының кетазы бар: фамилиязы, ады, азының ады, төрүттүнген үези, төрүттүнгени, чургуу база допнамдары. Ол медээлерни шериг архивинден алган. Оларны Тываның революстуг намының кадрлар лдизинге белеткээн. Латин үжүк-биле бижээн. Ол үеде фронтучулар бээрүрлүгү база шылгаттынган дайынчыларны шилип, чорудуп турган. ТАР ынчак ССРЭ-ге хамааштыр даштыкы күрүне бооп турган. Төгүчү А.Канзайның бижи

турары-биле алырга: «Дайынның баштайгы хүннеринде-ле фронтуче баар күзелин 1000 ажыг эки турачылар илередип, билдириш-кинерни бижээн. Оларны кым-даа албадаваан».

— Көрүңерден, эки турачыларның анкеталарын кым хүлээп ал турган-дыр? — дээш, Алексей көргүзе-дир. — ТАРН ТК-ның кадр килдизиниң даргазы Иргит Бадыраа база АРШ-тың командириниң бирги оралакчызы Монгуш Байыскан. Олар — ССРЭ-ге шериг академиязын дооскан тускай эртемниг специалистер, ТАР-ның күрүнениң политиктиг ажилдакчылары болган-да, фронтуче баар эки турачыларны кедергей хынамчалыг шилип турганар. Ук харысалгалыг ажилдакчыларның дузазы мында канчаар-даа аажок улуг. Бодап көрүңерден, 1000 дайынчының иштинден 220 эң дээр, бердинген, сагылга-чурумуг, тергин дайынчы белеткелдиг эки турачыларны шилири — оюнчук эвес-тир! Бис, эки турачыларның салгалчылары, ТАРН ТК-ның, ТАР-ның чазааның харысалгалыг ажилдакчыларын, оларның бистиң ада-өгбелеривисти үнелеп, шилип, оларга бүзүрөп, фронтуче аъткарганы дээш өөрүп четтиргенивисти илередир ужуруг бис.

— Эки турачыларның чаңгызы-даа оларны шилип алган командирлерин база комиссарларын куду бадырбааннар! Ол — кайгамчык барымдаа-дыр!

— Ийе, тыва эки турачыларның шуптузун маадырлар деп болур. Олар эң бедик шаңнал-макталга төлөтүлгелер. Бо хамык архив материалдары, бистиң фронтучуларывыстың дайынчы ажил-херектери-биле таныжып ора, мен аңаа быжыы-биле бүзүрөй берген мен. Совет Эвилелиниң маадырлары Чүргүй-оол биле Кечил-оолдун маадырлыг чоруун катаптаан бистиң дайынчыларывыс эжен эңмежок. Ылаңгыя башкарыкчы танкистеривис дайынчы машиназын дыка бедик мергежилдиг башкарып чорааннар. Олар база маадыр атка төлөтүлгелер. Чамдык дайынчылар маадыр атты боттарының амы-тыны-биле шынзыдып шыдаан деп санаар мен.

— Дайынчы истекчилер ам-даа чедир ажилдаар ужуруг деп бодавас-тыр силер бе?

— Бодавас боор ийик бе. Дыка хөй чылдар эрткенде, Кечил-оолдун «Маадыр» ат алган документизи архивтен тывылган болгай. Ол чок-даа болза, ССРЭ-ниң Маадыры деп дээди адын алган. Ынчалза-даа ам кым төлевир чокка, халаска архив материалдарын каспарлаар боор? Оон факт, барымдаа дилеп тывары — сараат сизгенден ине дилээри-биле дөмей-дир. А бис чамдык чок апарган хоочуннарывыстың хөөрлерин аян-хевир кирип чадажып тур бис. Бир салгалчы меңээ мынча диди: «Чок калган кижиниң бажын коваңнадып, хөөр-чеге хөдөлдирип турбаңар! Буддистерин чуруму-биле мөчээн кижиниң узун уйгузун дүвүретпес чүве болгай!». А мен аңаа хары кылдыр: «А ол боду буддист турган бе? Ол чүгле силерниң өгбөңер эвес, а бистиң база маадырывыс-тыр» дээн мен.

— Мындыг чугула организацияны тургузарынче чүү чүве силерни албадапканы?

— Ындыг күзөл шагда-ла агаар-

га киискип турган чүве бо. Бир катап архивке элдепейлиг документиге таваржы бердим. Фронтучу Достай-оол Донгактың фото-чуруу-дур ийин. Ооң адаанда Донгук Оюн деп каан. Частырыг бе азы документи тургузуп турган ажилдакчының кичээңгей чогу бе? Азы бистиң танкистеривистиң ниити чуруу-дур. Оларның аразында совет инструктор Савелий Рудик. Өске чурукта ол-ла кижини Григорий Флоров деп каан. Шериг архивинден айтырар ужурга таварыштым. Тодаратканы-биле — Григорий Флоров болган...

— Силерниң организацияңар кажан тургустунганы?

— Организация ниити хуралдың шийтири-биле 2012 чылдың март 24-те тургустунган. А Юстиция яамызынга 2012 чылдың апрель 28-те бүрүткеттинген.

— Мындыг кыска хуусааның дургузунда эң чугула чүс документиерни чыгган, үнелиг папкаларны канчап тургузуп четтигипкениңер ол?

— «Коканы буттары чөмгерер» дижи болгай. А мени — мээң автомашина. Документ, дыңнадыг, фото-чурук бүрүзү дээш республиканың янзы-бүрү булуңнарынче халдыр апаар, оон эртсе, сонгаар Саян ажыр-даа чоруур-дур мен. Ол бүгү акша, бензин, орукка чөмненир чарыгдал-дыр...

— Силерге дузалажып турлар бе?

— Ынчанмайн канчаар. Фронтучуларның ажы-төлдери, уйнуктары, төрөлдери, Тываның хоочуннар организациязы, коммерсантылар... Амдызында улуг-ла хомудалывыс чок, ынчалза-даа артык акшадан кажанда-даа ойталавас бис... (каттыра-дыр).

Биске Кызыл хоорайның чагыргазы, В.Н.Тунев дарга боду дузалажып эгелээн. Бистиң чагыгывыс езугаар Кызылдың кудумчуларынга 9 эки турачыларның аттарын тывыскан. Ол дээш четтирдивис. Ам 10 танкист эки турачыларның аттарын хоорайның кудумчуларынга бээр дээн бодалывыс бар. Ол ышкаш 10 санинструктор-фронтучу херээжен эки турачыларывыс база бар. Оларга чергелештир эки турачыларывысты фронтуче шилип белеткээш, гитлержи фашистерге удур ыдык дайынче аъткарган ТАРН база АРШ-тың командирлери болгаш комиссарларынга турскаадып, Кызылдың кудумчуларын база адаар деп сорулгалыг бис.

— Устав езугаар силерниң кол сорулгаңар...

— Күрүне эрге-чагыргазының база тус чер бот-башкарылганының өзүп олурар аныктарны тыва эки турачыларның чижээ-биле патриот-туг кижизидилгеге хаара тударынга дузалажыры-дыр. Бис анык-өскөн ортузунга кижизидикчи, тайылбырлакчы ажилды чорутпушаан, янзы-бүрү организацияларга, өөредилге черлеринге, ажылчын коллективтерге чон-биле ужуражылгаларны эрттирип турар бис. Кысказы-биле чугаалаарга, активчи, хөй-ниитичи чурттап тур бис...

— Силерге херек, чугула ажил-ижиңер ужуң улуу-биле өөрүп четтирдивис! Моон-даа ыңай улуг чедишкыннерни күзедивис! «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан!». Ынчангаш дайын-чаа кажанда-даа бистиң черивиске катаптавазын!

Игорь ИРГИТ.

«Ак-Хөл» 20 харлаан

Мөңгүн-Тайга кожуунда уругларның чайгы дыштанылганын ажайыктыг, солун кылдыр организастан эрттирери-биле беш лагерьлер ажилдап чаллаан. Шкоалар чанының үш лагерьлеринге болгаш стационар ийи лагерьлерге план езугаар 515 уруглар дыштанылганнар.

Ук лагерьлерге тус черниң уругларындан аңгыда, республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан уруглар кээп дыштанып, кадыын быжыгалаан. Ылаңгыя стационар лагерьлер «Ак-Хөлге», «Дамыракка» уруглар хөйү-биле кээп, чайны солун, хөглүг кылдыр эрттиргеннер. Сезон бүрүзүнде янзы-бүрү солун оюн-тоглааларны, спортчу маргылдааларны башкылар организастан. Ол ышкаш культураның, өрт чериниң, полицияның ажилдакчылары-биле доктаамал харылзажып, оларның-биле болган ужуражылгалар уругларга өөредилгиг, ажайыктыг болган.

Кайы-даа лагерьлерге уругларның сонуггалының аайы-биле янзы-бүрү бөлгүмнер ажилдап турган. «Дамырак» лагерьинге уруглар аң-меңни, балык-байлаңны, бойдустан чараш үнүштерин көөр аргалыг болган. Ол дугайында чуруктар мөөрейин эрттирип, чогаадылганы бижээн.

Бо чылын стационарлыг лагерь «Ак-Хөлдүн»

тургустунганындан бээр 20 чыл оюн демдеглэп эрттирген. Август 12-де лагерьниң юбилейин демдеглээн байырлалга Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының төлээзи Валентина Сандыковна кээп киришкеш, байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, яамының шаңналдарын тывыскан. Ол ышкаш кожуун чагыргазының даргазы Алексей Очур-оол болгаш кожуунуң албан организацияларының удуртукчулары, хуу сайгарлыкчылар лагерьниң улам сайзыраарын күзеп, белек-селектерин сөңнээн.

Лагерьге дыштанып турган уругларның солун концертин байырлалга кирип келген аалчылар улуг сонуггал-биле көрүп, оларның салым-чаянын магадааннар.

Лагерьниң начальниги Э.Э.Өлчей келген аалчыларны чылыг-чымчак уткуп-хүлээп, үдээн.

Чылдан чылче «Ак-Хөл» уругларның дыштанылга лагерьиниң материал-техниктиг баазаны быжыгып, дыштаныр күзөлдиг уругларның саны көвүдөп турар. Ынчангаш келир чылын ам база бир корпусту тударын планнап турар.

Ниитизи-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга уругларның чайгы дыштанылганы эки эрткенин демдеглээр апаар.

Школаже чаңгыс аай хептиг кирер дээш...

Мөңгүн-Тайга кожуунда ниитизи-биле 4 ниити билгит школалары, 5 уруглар садтары, 1 уругларның болгаш элээдилерниң спорт школы ажилдап турар. Чаа өөредилге чылында уругларны школалар, уруглар садтары хүлээп алырынга белен.

Кожуунуң 4 школаларынга 2013-2014 өөредилге чылында 1153 өөреникчилер өөренип эгелээр, оон иштинде 1-ги классче 139 уруглар, оолдар өөренип кирерлер.

Сентябрь 1-ден эгелеп чаңгыс аай школары хептиг өөренип кирерин долзуу-биле чедип алыр дээш школаларның удуртукчулары, класс башкылары ажилдап турар. 2012-2013 өөредилге чылының төңүзүнде школаларга, класстарга тайылбыр ажилын чоруткан. Класстар аайы-биле база школаларның ниити

ада-ие хуралдарын эрттирип, кандыг чаңгыс аай хепти садып алырының дугайында чугааны кылган.

Август айның эгезинден эгелеп кожуунуң өөредилге эргелели кайы школа чаңгыс аай школары хеп-биле кайы хире четчелеттинип турарын хыналдага алган.

Август 22-ниң байдалы-биле алырга, 694 (60,1 хуузу) школары чаңгыс аай хевин белеткеп алган бооп турар. Оон иштинде 350 амыдыралы чедишпес өг-бүлелерниң 236 уруглары (67,4 хуузу) чаңгыс аай школары хеп-биле четчелеттинген.

Бо хүннерде класстарның удуртукчу башкылары чаңгыс аай школары хепти 100 хууга четчелээр дээш ада-иелер-биле ажилды чорудуп турарлар.

Демнежи ажилдаар сорулгалыг

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төвү Мукур-Аксының почта салбырының начальниги Айлаң Бадыгырның берген медээзи-биле алырга, салбырда 10 кижизымаккай ажилдап турар. Олардан Самат Бадын-оол, Айлаңмаа Хертек он чыл ажыр почтачылап, ажылында мактадып турарлар. Суур улгадып, өреге саны өзүп турарындан немей бир почтачы негеттинип турар. Солуннар, сеткүүлдер чагыдылганы багай эвес, план күөсеттинип турар, пенсия, пособиени база үе-шаанда үлөп турарындан чондан хомудалдар чок.

«Шын» солунну мөңгүн-

тайгажылар бо хүннерде 245 экземпляр кылдыр чагыдып алган номчуп турар. Вторникте үнген солун пятницада чедип, а суббота солуну понедельникке кээп турарындан солун улуг саадашкын чокка номчукчуларга чедип турар.

Республиканың улуг солуну чагыдылга санын кожуунга өстүрер дээш почта салбырының ажилдакчылары кожуунуң болгаш албан организацияларының удуртукчулары-биле демнежи ажилдаар сорулгалы салып турарлар.

Адыгыс СААЯ.

Чагаалар аразындан

ХООЧУННАР — ЭРТИНЕЛЕР

Бистиң анык Тыва Республикасының бо хүннерде чоргаарланып чоруурувус социал-экономика, культура, уран чүүлде болгаш күш-культура, спортка чедип алган чедишкениннеривис дээр-ле — хоочуннарның холдары, оларның угаан-медерели, анык энергиясы, уран-талантызы-биле дамчып келген алдын курлавыры-выс, келир үеде чедишкениннеривистин, хөгжүлдөвистин дөзү ол-дур.

Бөгүнгү хоочуннарның мерген угааны, бурунгаар көрүштүг үзел-бодалдары амгы салгалдың аныктыгына чер-чурту дээш бедик харысалгалыг болурунга, кадыг-бергелерге торулбас, ону ажып эртеринге улуг үлгөр-чижек болур.

2014 чылда Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылын болгаш Тыва Республиканың Россия Федерациязынга каттышканындан бээр 70 чылынын байырлалын демдегледип эрттирер. Ол дээрже республиканың экономиказын, социал амыдыралын, көдээ ажыл-агыйын хөгжүдеринге база тус чер эрге-чагырга органнарын быжыглап сайзырадырынга, эвээш, бичин-даа болза, үлүг-хуузу киирип чораан хоочуннарның байырлалы болуру чугаажок.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазак Даргазының 2012 чылдың декабрь 22-де үндүргени №99 айтышкынын күөседир сорулга-биле республиканың Хоочуннар чөвүлели (С.К.Долгар), Кызыл хоорайның болгаш кожууннарның чөвүлелдери биле демнежип алгаш, эвээш эвес ажылдарны чорудуп турар. Ылаңгыя Кызыл хоорайның, Кызыл, Чаа-Хөл, Таңды, Улуг-Хем болгаш өске-даа кожууннарда чөвүлелдер тодаргай ажылдарны чорудуп турар.

Хөй-ниити эгелээшкени-биле республикада 97 клубтар назы-хары улгады берген хоочуннарны оларның сонургалынын аайы-биле хостуг үезин чөп ажыглаарынче хаара туткан. Олар хар-назыны дөгүй-даа берген болза (80 хардан өрү назылыглар бар), республиканың хөй-ниити, политиктиг, культуралык массалыг болгаш социал адырның ажылдарына идепкейлиг кижип чоруурлар.

Хоочуннар чөвүлелинин деткимчези-биле 2915 улуг назылыгларга социал дузаны чедирген. «Серебрянка» профилакторийге кадыкшылын сегидип алыры-биле 85 хоочуннар шимчээшкенинниң активчилерин дыштандырган. 2013 чылдың эгезинден бээр 240 ажыг хоочуннарны компьютерни ажыглаарының эге билиглеринге база мобилдик банкының ужу-дузанын болгаш банк картанын ажыглаарының арга-хевирлеринге өөреткен.

Республиканың болгаш Кызыл хоорайның чөвүлелдери (С.К. Долгар, О.К. Данчай) хоочуннарны культура-массалыг ажылдарже хаара тударынче улуг кичээнгеи салып турар. Улуг назылыглар аразында (эң улуу 88 харлыг) кымнарны чок дээр: ыраажылар, композиторлар, танцы-сам күүседикчилери дээш-ле баар. Оларның тывынгыр, идепкейлиг кижилгези-биле солун концерттерни чонга бараалгадып чоруурлар, ылаңгыя хоочуннар интернаттарында чурттап чоруур, чер чедип шыдабас, кадыы кошкак улуг назылыгларның күзениң аалчылары болуп чоруурлар.

Бо чылын республиканың Хоочуннар чөвүлелинин аразында уран чүүл фестивалы Барыин-Хемчик кожуунга болуп эрткен, аңаа республиканың барык шупту кожууннарының хоочун талантыглары кижип, солун, ханы уткалыг концерттерни чонга бараалгадып, чоннуң сонургалын чаалап алганнар.

Хөй-ниити ажылдарын кылып чоруур активчилерге, ылаңгыя хоочуннар чөвүлелдеринин удуртукчуларынга, тус чер эрге-чагырга органнарының, депутаттарның деткимче, дузасы чугула негеттинип турар, а ажыл-херек кырында чамдык черлерде ындыг деткимче кошкак, ылаңгыя Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем кожууннарның эрге-чагырга органнары Хоочуннар чөвүлелдеринге бот-тускайлаң ажылдаар черлерни аңгылап берип шыдавайн турар.

Тыва Республиканың Баштыңының бот-эгелээшкени-биле Кызыл хоорайда аныктар ордузу туттунуп тур, Каа-Хем суурга 10 муң кижикирер культура, спорт төвүн тудар деп турар, ол бистиң республикамыска эң чугула социал ужу-дузаныг, амгы салгалдың болгаш келир үениң аныктарына артып калар төөгүлүг ордулар-дыр. Ону чон улуг көдүрлүүшкүн-биле деткип турар. Кызылда Орус культура төвү, Тыва үндезин культура төвү тургустунган, чедишкенин ажылдап, чонну уран чүүлдүң, культураның (харын-даа делегей чергелиг) янзы-бүрү хевирлеринге хаара тудуп турар солун төптөр апарган. Олар — бистиң национал чоргааралывыс, чедишкенин-тир.

Бо-ла бүгүнү бодап оргаш, бистер, хоочуннар, республиканың болгаш Кызыл хоорайның чөвүлелдери төпке чаңгыс каттышкан республика чергелиг хоочуннар төвү турган болза деп күзээр-дир бис ийин. Оларга орду-даа канчаар, оода-ла 20-30 кижикире бергеш, өй-өйлеп чыыштар эрттириптер, концерттиг үнүүшкүннерге белеткелдер чорудар залдыг, шыдыраа, бильярд ойнаар өрээлдиг, 3-4 кабинеттерлиг хоочуннар клубу турган болза. Бо талазы-биле айтырыгны бистиң даргаларывыс (Долгар, Данчай) хоорай чагыргазынга, Чазак деңнелинге тургузуп келген, түңнел чок бооп артпышаан.

Бистер, тыва чон, төөгүлүг ужу-дузаныг, федералдыг деңнелге эрттирер улуг байырлалдың бүдүүзүндө, аңаа белеткелдериниң чымыштыг үезинде чурттап тур бис. Аңаа даянып алгаш, Кызылда болгаш кожууннарда чурттап чоруур күш-ажылдың хоочуннары, пенсионерлер Тыва Республиканың Чазак хоочуннарже ээ көрнүп, оларның эрткен үедеги күш-ажылын үнелеп көрүп, аңаа мөгейишкенин кылдыр Кызыл хоорайга Күш-ажылдың маадырларынга, алдар-аттыг хоочуннарга тураскааткан Хоочуннар аллеязын болгаш Хоочуннар клубун тургузарын өөренип көрүп, ол талазы-биле хоорай чагыргазы кандыг-бир тодаргай хемчегни алыр боор деп идегедивис.

Келир чылын демдеглээр улуг байырлалывыс таварыштыр ол хоочуннарга утундурбас төөгүлүг белек болур ийик.

Хирлиг-оол КОНГАР,
партия, Советтер болгаш
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

АДАЗЫНЫҢ УРУУ

«Мотиватор» солунну менче сунгаш: «Солун кижик дугайында номчуп көрүңер» — деп, Инна Мамбай-ооловна Дамба-Хуурак чугаалааш, — «Күзел — ол дээрже муң-муң аргалар-дыр, күзел чогу — муң-муң чылдаганнар-дыр» деп эгелиг чүүлдү көргүзгө, ону чүгүртү номчааш, ол чүүлдүң маадырының ачазы-биле эң-не баштай ужурашканымын сактып келдим.

1978 чылдың бүдүүзү чүве. Улуг-Хем районунуң солуну «Улуг-Хем» солунуң эң баштайгы үндүрүлгезин чырыкче үндүрер дээш чай чок-ла ажылдап турган бис. Чаа Шагаан-Арыг хоорайда бистиң редакция-выстың типографиясында кижик бажы кизирт. Чүге дээрже Чөөн-Хемчик районунуң солуну «Ленинчи орук» солунуң типографиясы ажыл-лалга кирбээн болгаш, ол солунуң баштайгы үндүрүлгезин база бистиң типографиямыска үндүрүп турар.

Өрээлимге бижиттинип олурумда редакцияның типографиязының ажылдакчылары уругларның бирээзи мээң адымны адап кыйгырганы ажык эжик өттүр дыйналды. Мени хергелеп турар-дыр деп бодааш, чеде бердим. Мени кым-даа кыйгырбаан болду.

Өрүкчү уругларның бирээзи Наталья:

— «Ленинчи орук» солунуң өрүкчү уруглары силерниң адынарны адап, кыйгырып турар чордулар — диди.

Ол солунуң ажылдакчылары уругларга чеде бергеш:

— Мени чүге кыйгырып турдуңар? — деп айтырдым.

Олар удур-дедир көрүшкеш:

— Силерни танывас бис. Шаңгыр-оолду кыйгырып турдувус — дей-дирлер.

— Шаңгыр-оол деп кижик менидир мен — дидим.

Уругларның бирээзи:

— Шаңгыр-оолдө олышкажыл — дээш, элээн ыракта азыгда стол артында номчуттунуп орап кижикей айтыт.

Ооң чанынга чеде бергеш:

— Силерниң адыңар Шаңгыр-оол бе? — деп айтырдым.

Кижик:

— Ийе — дей-дир.

— Мээң адымны база Шаңгыр-оол дээр — дидим. — «Улуг-Хем» солунда ажылдап турар мен.

— Шаңгыр-оолдар үш апаргандыр бис — дээш, хүлүмзүрү-дир.

— Радиода база бир Шаңгыр-оол бар.

Журналист, чогаалчы Шаңгыр-оол Маспыкович Куулар-биле ынчаар таныжып алган мен. 1978 чылдың күзүн телевидениеге ажылдай бергеш, ынчан радиого ажылдап турган Шаңгыр-оол Доржу-биле база таныжып алдым. Шаңгыр-оол аттыг үш журналист бис: Шаңгыр-оол Куулар, Шаңгыр-оол Доржу, Шаңгыр-оол Суваң. Үжелээ чогаалдар-даа «шорбажылаар» болган бис. Куулар биле Доржу Шаңгыр-оолдар көк карактыг эрлер. Ынчангаш оларны Шаңгыр-оол деп адап каан. А мээң карактарым кара-даа болза, дөмей-ле Шаңгыр-оол деп адап каан. Чүге дээрже кат-чимис бышпаан үеде төрүттүнген боорумга.

Бистиң мындыг чаңывыс турган. Ужуражып келгеш:

— Экии, мени Шаңгыр-оол дээр. Силерни кайызы дээр боор? — деп баштактанып менидидежир бис.

Ам — Шаңгыр-оол Кууларның уруу Урананың дугайында. Адазының уруу-дур. Ачазы ышкак шүлүктөр бижири. Урананың Интернетте сайтыдан ооң шүлүктерин номчааш,

оларның чамдызын «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагындан, солуннарда номчаанымны сактып келдим. Ол одуругларның автору бичии уруг мээң аттажым, өңнүүм Шаңгыр-оол Маспыковичинин уруу деп билбес чораан болдум. Кууларлар-ла хөй болгай, шүлүкчү Кууларлар база.

Урананың шүлүктерин номчуп олурарга, бодалдарын илереткени чаптанчыг-даа апаар ийик.

Карактарым —

Кайгалзымаар, оргактыг.

Кара чажым —

Караңгы дүн адааргаар.

Кайга, кайга —

каттырынчыг аазатпай.

Кандыг черден,

Кайыын келгеним тыппас сен.

Хүлүмзүрүм —

Хүлүй кааптар чажыттыг.

Чүген билбес —

Чүрээм тудуп чадаштың.

Хүнне, хүнне —

Хөктүг чаңыг эжикий.

Чүге ындыын

Чүгле бодум билбес мен.

Март, 1988

Урананың ачазы чечен сөске кедергей-ле салым-чаяанныг! Ооң бижээн шүлүктерин номчуптарга, оларның сюжеди бижээни олчаан карака чуртутта бээр. Шаңгыр-оол Кууларның «Эш-өөрүм» деп шүлүүн номчуптаалыңар че. Амыдырал база ындыг-ла болгай — Шаңгыр-оолдун шүлүүнде ышкак.

Аалымда эш-өөрүм

Аалдап келди.

Ак ширтээм чадып ор мен.

Аккыр шайым,

Ажым-чемим делгеп салгаш,

«Амзаңар» деп чалавас мен —

Арын-шээр чок

Амдананыңар, чемнениңер,

өөрлерим.

Көктүг чайын

Көгээржимге шиме турар.

Хөөрежиң ижээлиңер,

Ыры, шүлүк

Ындынналдыр чаңгыланзын.

Хораар эвес,

«Хойтпак оглун»,

Хондур-даа бол, чүгүртүр бис.

Чалгаам чазып,

Чайлаамга кээп чыгып келген,

Чаңгысклассчы өөрлерим

Чайгы даңны уткуулуңар.

Амыдырал бергедээң-дир —

Ажырбас оң

Ам-даа чалыы —

Алдан хар-даа четпээң-дир бис.

Арбын көвей

Ажы-төлдүг,

Ажылдап-ла чоруур-дур бис.

Тоолда дег,

Тозан чылдар эрте бээр оң.

Сесерээвис бузулза-даа,

Чекетелип хөгжүп келир.

Чээрби бир век

Чедип кел чор, уткуп аар бис.

Алдар-аттыг,

Аас-дылдыг солунчулар,

Артистер-даа, малчыннар-даа,

Кырган-ава,

Кырган-ача —

Араңарда кымны чок дээр.

Назы-харывыс дөгүзе-даа,

Найыралывыс кагбаалыңар!

1995

«Ушкан куштуң уязы ырак бе?» Мындыг аттыг литература-шүлүк төлөвилелди тыва дылга Интернетке Урана ажыдып алган кижик болду. www.kuila.ru сайтыны ажыткаш, дораан-на кире бердим. Ачазының дугайында

«Чылыг сеткил, ына Чырык күзел, бодал Сыннар кезип, аңаа Чыргакымга төрүттү деп, мээң ачам Куулар

Маспыковичинин бижээн Ылап-ла анай-кара чажы төрүмелинден өзү-хини Чыргакымга ачам дыка ын

Кезээде шүлүктеринге-чугааларыңа-даа, очеркт ол төрээң чуртунуң бай

зунуң чурумалдарын м кайгамчык дириг амыта амыдыралын магадал, т

чаагай чаңчыл-езуулдар зүп бижээн. Бодаарымга чогаадыглары онза ро

көрүштүг болгаш чараш утка-хөөн-биле долдурт арында номчукчуңуң кич

кезек чечен чугааларны дып олур мен» деп сакт ооң чогаалдарын ында к

ны дыка өөрүнчүг болду, оол Маспыкович ону номч та кайы хире амыраар ый

Урана Шаңгыр-оол Интернетте төлөвилелини куштуң уязы ырак бе?» де

утказы ачазының «Чүгүрү шүлүү-биле аяннашкак, х мырыңай уянашкак чорд

Чүгүрүк аът Сүлде-демдээ болу бе Тыва чурттан Дыка ырап чоруй барг

Азий диптиң Аътка шавар эрес оглу Аалында Аргамчызын сактып ор

Чылгы дуою Шыыргаткан делгемнег Аныяндан Аът-хөлдөн дүшпейн өс

Адазының Аалын сактып боданыр Чаа шагның Үнген хүн дег чырык ор

Чүглө харын, Чүген суглуун шыңгырат Чүгүрүктүң Сүлдезинде көстүп чора

1994

Урананың «Ушкан кушту ырак бе?» сайтызы төрээ

дылынга ынак, чечен чогаал дыкшылдыг кижилерни Инте

каттыштырып турар деп бээр биле чугаалап болур. Ону с

кээп турар хөй санныг «чаг бадыткап турар. Чижээл Айдың Арган-оол мынча д

жээн: «Экии! Хүндүлүг Урана гыр-ооловна. Шынап-ла, хөй чонумнуң өөрүшкүзүңге ка

силерниң мындыг кайгамчы кылган улуг ажыл-үүлөңер, б дыңнап ханмас эртиневис

дылывыска сайтыны ажыт нар сөңнеп четпес боодал дег чедишкени-дир. Тыва б

выс, тыва чонувуска бел дээш четтирдивис! Чогаа ажыл-ижикер ам-даа тв сайтыразын!»

Мээң аттажым, өңнүүм, Тыва кончуг салым-чаяанныг жур териниң, чогаалчыларының б

зи Шаңгыр-оол Кууларның Урананың дугайында чогаа

салым-чаяанындан бээр ача

ла олчаан дөзөп алган «Адаз уруу» деп магадал чоргаар

дыр мен.

Урана Шаңгыр-ооловна

квада чурттап-ажылдап чор

Өг-бүлелиг, уруг-дарыгыг, б

ландшафт архитектор эртем-б

лерлиг.

Шаңгыр-оол Сү

хоочун жур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар дугайында

2013 чылдың июнь 28

№ 380

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТАА-РЫ болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар.

2. Коштунгулаан:

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының тала-

зы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин составын;

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар дугайында Чурумну бадылаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Тыва Республиканың Чазаның
2013 чылдың июнь 28-те № 380
доктаалы бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар.

М. С. Козлов — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, даргазы;

А. Д. Бараан — Тыва Республиканың бодуш курлавырларының болгаш экология азының хүлээлгезин күүседип турар, даргазының оралакчызы;

Аракчаа К. Д. Аракчаа — «Тыва Республиканың медик-социал проблемалар болгаш азырлыг эртем-шинчилел институту» күрүнүн бюджеттиг албан черинин эртемден секретары, даргазының оралакчызы;

В. В. Суге-Маадыр — Тыва Республиканың бодуш курлавырларының болгаш экология азының экологтуг хайгаарал, экологтуг экспертиза килдизинин начальниги;

А. Э. Адыгбай — «Бойдус чүрээ» экологун хөй-ниити организацияның удуртукчу-чөпшээржилге-биле);

В. К. Биче-оол — Бии-Хем кожуунун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле);

А. Х. Донгак — Чөөн-Хемчик кожуун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле);

С. М. Достай — Кызыл кожуунун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле);

Н. Г. Дубровский — биология эртем-институту доктору, профессор, дээди профессионалдыг өөредилгениң «Тываның

күрүне университети» күрүнениң бюджеттиг Федералдыг албан черинин бойдус-география факультетинин деканы (чөпшээржилге-биле);
В. И. Забелин — биология эртемнеринин доктору, доцент, «Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдилгезинин Тыва институту» күрүнениң бюджеттиг Федералдыг эртем албан черинин башкарыкчы эртем ажилдакчызы, даргазының оралакчызы (чөпшээржилге-биле);

Н. И. Кудрявцев — Тожу кожуунун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле);

А. Н. Куксин — «АРТ» деп экология-ның хөй-ниити организацияның удуртукчузу (чөпшээржилге-биле);

С. С. Курбатская — «Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының чурттар аразының биосферлиг шинчилелдеринин Тыва Республиканың Успа-Хөл төвү» күрүне албан черинин удуртукчузу;

В. Н. Мельников — «Ногааннар альянсы» политиктиг партияның регион салбырының даргазы (чөпшээржилге-биле);

С. В. Псарева — Танды кожуунун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле);

Н. И. Путинцев — дээди профессионалдыг өөредилгениң «Тываның күрүне университети» күрүнениң бюджеттиг Федералдыг албан черинин профессору (чөпшээржилге-биле);

А. В. Шелехов — Каа-Хем кожуунун баштыңы — Төлээкчилер хуралының даргазы (чөпшээржилге-биле).

Тыва Республиканың Чазаның
2013 чылдың июнь 28-те № 380
доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар дугайында

Ч У Р У М

1. Нити чүүлдер

1.1. Бо Чурум Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле Хөй-ниитинин эксперт чөвүлелин тургузар (моон ыңай — Чөвүлел) сорулгаларын, хүлээлгелерин, эргелерин, азын болгаш ажылының организациязын радып турар.

2. Чөвүлел болза, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле айтырыг-ы сайгарып көрүп, доктаамал ажилдаар адалдык-эксперт органы бооп турар.

3. Чөвүлел бодунун ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының Конституциязын, азын Президентинин чарлыктарын, азын айтырышкынарын, Россия Федерациязының Чазаның доктаалдарын болгаш азын айтырышкынарын, Тыва Республиканың азын айтырышкынарын, Тыва Республиканың Баштыңы-арлыктарын болгаш айтырышкынарын, Республиканың Чазаның доктаалдарын азын айтырышкынарын база ол ышкаш бо ол удуртулга болдурар.

4. Чөвүлел бодунун ажил-чорудулгазын күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг азын айтырышкынарын, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга азын айтырышкынарын, тус чер бот-башкарылга азын айтырышкынарын, Тыва Республиканың албан азын айтырышкынарын, өске-даа ком-мункалыг эвес организациялар-биле кады ажилдагылгы боттандырар.

5. Чөвүлелдин ажилының кол принци-п-тери болза:

Информациялыг ачык байдалы;
Долгандыр турар хүрээлелди камгалаа-рының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаары-ның талазы-биле Тыва Республикага онзагай дузалыг айтырыгларны белеткээрде

хөй-ниитинин саналын өөренип көөрү.

2. Чөвүлелдин кол сорулгалары болгаш хүлээлгелери

2.1. Чөвүлелдин кол сорулгалары болза:
2.1.1. долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле айтырыгларны чугаалажып турда, күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг органнарының девискээр органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының эртем болгаш хөй-ниити орга-низациялары-биле, өске-даа коммерциялыг эвес организациялар-биле кады ажилдажыл-газын чогумчалыг болдурары;

2.1.2. долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының21н болгаш бойдушту чөптүг ажыглаары-биле холбашкан айтырыглар шийтпирлээринге хамаатыларның, хөй-ниити каттыжышкынарының, өске-даа коммер-циялыг эвес организацияларның ажыктыг киржилгезин хандырары;

2.1.3. Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының про-блемаларын шинчилээр болгаш сайгарары;

2.1.4. Тыва Республиканың долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазында эрге-хоойлулу актыларын болбаазыраңгайжы-дар талазы-биле саналдар ажилдап кылыры.

3. Чөвүлелдин хүлээлгелери

3.1. Сорулгаларын чедип алыры-биле Чөвүлел дараазында хүлээлгелерин күүседир:

3.1.1. республиканың күүсекчи эрге-чагыр-га органнарына белеткеп кирир саналдары: долгандыр турар хүрээлелди камгалаары-ның болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының кавызында Тыва Республиканың күрүне по-литиказын хандырар хемчеглер талазы-биле; долгандыр турар хүрээлелди камгалаары-

ның болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының кавызында тускай сорулгалыг программалар-ны ажилдап кылып турда;

долгандыр турар хүрээлелди камгалаары-ның болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының кавызында Тыва Республиканың эрге-хоойлу-лу актыларын ажилдап кылып турда;

3.1.2. күүсекчи эрге-чагырганың Федерал-дыг органнарының девискээр органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, Тыва Республиканың албан черлери болгаш организациялары-биле, хөй-ниити каттыжышкынарын-биле, өске-даа коммерциялыг эвес организациялар-биле кады ажилдажылга;

3.1.3. экологтуг проблемаларны шийт-пирлээр талазы-биле хамаатылардан, хөй-ниити каттыжышкынарындан, өске-даа коммерциялыг эвес организациялардан кирип кээп турар саналдарны чыыры, түңнөп көөрү болгаш сайгарары;

3.1.4. экологтуг проблемаларны шийтпир-лээр талазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринин, даштыкы чурттарның дур-жулгазын шинчилээр болгаш түңнөп көөрү;

3.1.5. долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының айтырыгларын талазы-биле хамаатыларга, хөй-ниити каттыжыш-кынарына, өске-даа коммерциялыг эвес организацияларга информастыг методиктиг деткимче көргүзери;

3.1.6. Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының талазы-биле хөй-ниити ужу-дузалыг шийтпирлер хүлээп алырына хамаатыларны, хөй-ниити каттыжышкынарын, өске-даа коммер-циялыг эвес организацияларны кириштиреринин аргаларын ажилдап кылыры;

3.1.7. Тыва Республиканың девискээринде ажилдап турар субъектилерин ажил-чору-дулгазының долгандыр турар хүрээлелди камгалаары болгаш бойдушту чөптүг ажыглаа-ры-биле холбашкан проблемалыг (маргылдаа-лыг) айтырыгларна хамаарыштыр база ол ышкаш оларны шийтпирлээр талазы-биле саналдар белеткээр;

3.1.8. долгандыр турар хүрээлелди кам-галаарының болгаш бойдушту чөптүг ажы-глаарының айтырыгларын талазы-биле са-налдакчы-эксперт хүлээлгелерин күүсе-дири.

4. Чөвүлелдин эргелери

4.1. хүлээлгелерин күүседирде Чөвүлел дараазында эргелерлиг:

4.1.1. күүсекчи эрге-чагырганың Федерал-дыг органнарының девискээр органнарындан, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарындан, тус чер бот-башкарылга органнарындан, Тыва Республиканың албан черлеринден болгаш организацияларын, хөй-ниити каттыжышкынарындан, өске-даа коммерциялыг эвес организациялардан болгаш эрге-дужаалдыг кижилерден, күрү-не, коммерция чажыттарынга хамаарышпас медээлерни негээр;

4.1.2. херек апарган таварылгада бодунун хуралдарынче күүсекчи эрге-чагырганың фе-дералдыг органнарының девискээр органна-рының, Тыва Республиканың күрүне эрге-ча-гырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың албан черлеринин болгаш организацияларының, хөй-ниити каттыжышкынарының, өске-даа коммерциялыг эвес организацияларның төлээлерин чалаар;

4.1.3. тодаргай проблемаларны хандыр шинчилээр болгаш информация-сайга-рылга, эксперт ажилдары кылырына эр-темнин болгаш өске-даа организацияларын, сайгарып турар айтырыглар талазы-биле эртемденнерни болгаш специалистерни тур-густунган чурум езугаар кириштирер;

4.1.4. күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-ның, хөй-ниити каттыжышкынарының, өске-даа коммерциялыг эвес организацияларның долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдушту чөптүг ажыглаарының айтырыгларын талазы-биле эрттирип турар хуралдарына, конференцияларынга, семинарларынга кириштирер бодунун төлээлерин чоргузар;

4.1.5. ажилчын (эксперт) бөлүктөр тур-гузар.

5. Чөвүлелдин составы болгаш ажилының организациязы

5.1. Чөвүлелдин составына даргазы, даргазының оралакчызы, секретары болгаш кижигүннери кирер.

5.2. Чөвүлелдин даргазы:

5.2.1. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазын удуртур;

5.2.2. хүн айтырыныч кирген айтырыг-ларны ханылады өөренип көөр сорулга-би-

ле, күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг органнарының девискээр органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың албан черлеринин болгаш организацияларының, хөй-ниити каттыжышкынарының, өске-даа коммерциялыг эвес организацияларның эрге-дужаалдыг кижилерин Чөвүлел хуралына кириштирер чалаар;

5.2.3. ажилчын (эксперт) бөлүктөрүнүн составы бадылаар;

5.2.4. Чөвүлел хуралдарына көөр апарган айтырыгларны тодарадыр;

5.2.5. Чөвүлелдин хуралдарын башкаар;

5.2.6. Чөвүлел кижигүннеринин мурнундан Чөвүлел хуралдарының протоколдарына ат салыр;

5.2.7. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазына, сорулгаларына хамаарышкан даалгаларны Чөвүлел кижигүннеринге бээр;

5.2.8. Чөвүлелдин шийтпирлеринин күү-селдезинин контролон боттандырар.

5.3. Чөвүлелдин даргазының оралакчызы:

5.3.1. Чөвүлел даргазының даалгаларын күүседир;

5.3.2. күүсекчи эрге-чагырганың Федерал-дыг органнарының девискээр органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, Тыва Республиканың албан черлери болгаш организациялары-биле, хөй-ниити каттыжышкынарын-биле, өске-даа коммерциялыг эвес организациялар-биле кады ажилдажылганы бодунун ажил-чору-дулгазының уу-биле хандырар;

5.3.3. бодунун ажил-чорудулгазының уу-биле саналдарны Чөвүлелге көөр кылдыр белеткээр;

4.3.4. бодунун долу эргелеринин шаа-биле Чөвүлел болгаш ажилчын (эксперт) бөлүктөр кижигүннеринин ажил-чорудулгазын углап-баштаар;

4.3.5. Чөвүлел даргазы чок таварылгада оон долу эрге-хүлээлгелерин күүседир;

5.3.6. Чөвүлелдин шийтпирлеринин күү-селдезин хандырар.

5.4. Чөвүлелдин секретары:

5.4.1. Чөвүлел хуралдарының чылдазын хандырар;

5.4.2. материалдарны Чөвүлел кижигүн-неринге, таныжып алыр кылдыр чедирерин хандырар;

5.4.3. хуралдар түңнели-биле Чөвүлел шийтпирлерин хевирлээр болгаш чоруткан адрестеринче тарадырын хандырар.

5.5. Чөвүлелдин кижигүннери:

5.5.1. Чөвүлелдин чорудуп турар хем-чеглеринге база ол ышкаш көөр апарган айтырыгларга хамаарыштыр материалдар белеткээринге кириш;

5.5.2. көөр айтырыглар талазы-биле документи-биле таныжар, чугаалажып айтырыгларның утказына, хүлээп алыр шийт-пирлер төлөвилелдеринге, Чөвүлел хуралы-ның протоколунга хамаарыштыр бодалдарын, саналдарын илередир;

5.5.3. айтырыгларны чугаалажып болгаш шийтпирлеп турда дең эргелерлиг;

5.5.4. Чөвүлелдин хуралдарына хууда кириш хүлээлгелерлиг болгаш боттарының эрге-хүлээлгелерин өске кижилерге хүлээ-дирбес ужурулгар.

5.6. Чөвүлел кижигүннери ажил-чорудул-газын хөй-ниити болгаш төлөвир чок үндезинге боттандырлар.

5.7. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазының кол хевир — хуралдары, херек апарганының шаа-биле, ынчалза-даа чылда ийден эвээш эвес катап эртер, Чөвүлел кижигүннеринин чартындан эвээш эвес кезин киришкенде долу эргелиг деп санаттынар.

5.8. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле шийтпирлерни Чөвүлел ачык бадылаашкын үннеринин (олурушкан кижигүннеринин) хөйүн барымдаалап хүлээп алыр. Үнер дең-нежи берген таварылгада даргалаан киж-и шийтпир үндүрер.

Чөвүлелдин шийтпирлери оон хуралын даргалаан киж-и болгаш Чөвүлел секретары ат салыр протоколдарына бижиттинар.

Шийтпирге удур бадылаан Чөвүлел ке-жигүннеринин онзагай бодалы бижимел-биле Чөвүлел хуралының протоколунга коштунар.

5.9. Чөвүлелдин шийтпирлери саналдар кириген шинчилиг болур.

5.10. Хүлээп алган шийтпирлеринин күү-селдезинин түңнелдери Чөвүлелдин соондагы хуралдарына сайгартынар.

5.11. Чөвүлел бодунун ажилының чурумун боду доктаадып бадылаар.

5.12. Чөвүлелдин хөй-ниитиге чугула айтырыглар чугаалашкан хуралдарынче мас-салыг информация чепсектеринин төлээлери чалаттырар.

КОГАРААННАРГА ТӨЛЕВИРЛЕР ДУГАЙЫНДА

2011-2012 чылдарда республика девискээринге чер шимчээшкени 3 удаа болганын билир бис, ооң түнелинде 33000 кижиниң чогулгалыг амыдыралына уржук чедиртинген, 1009 объект үрелген, ооң иштинде чурттакчы чонга болгаш девискээрге чедиртинген когаралдың түнү 5 млрд. ажыг рубль болган.

Тыва Республиканың Чазаа республика бюджетинге саң-хөө дузаламчызын чедирер кылдыр Россияның Чазаанче үш удаа дилег кирген. Үрелген тудугларны дарый септеп кылырынга, өнчү-хөреңгизи когараан хамаатыларга чаңгыс удааның саң-хөө дузасын чедиреринге болгаш күрүнениң чуртталга сертификаттарын тускайлаарынга көрдүнгөн акшаның нинти түнү 4008 млн. рубль болган.

Тус чер бот-башкарылга органның, документи-биле ажылдаар комиссияларның кылып чоруткан улуг ажылының түнелинде онза байдалдарның уржуктарын болдурбазына болгаш чайладырынга Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан Россия Федерациязының Чазааның айтышкынын езугаар Тыва Республиканың Чазаанга нинти түнү 1952 млн. рубль акша-хөреңгини болгаш күрүнениң 182 чуртталга сертификаттарын тускайлаан, ол дээрже негеттинип турар акшаның 52,7 хуузу болур.

2012 чылда Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан 21398 хамаатыга чаңгыс удааның материалдыг болгаш саң-хөө дузасын чедирген, чаа чуртталга бажынын алырының сертификадын 172 өг-бүлеге тывыскан, 279 объектини катап чаарткан.

2011 чылдың декабрь 27-де болган чер шимчээшкенин уржуктарын чайладырынга:

— 2012 чылдың март 1-де айтышкын езугаар 394302,5 муң рубль хемчээлдиг бюджет акшаландырышкынын тускайлаан, ооң иштинде:

— 14800 муң рубльди чаңгыс удааның материалдыг дузасын чедиреринге;

— 379502,5 муң рубльди 294 объектиге (ооң иштинде чуртталга фондузунуң 95 объектизи, коммунал ажыл-агыйның 27 объектизи, социал адырның 144 объектизи, транспорттун 17 объектизи, а ол ышкаш федералдыг өнчүнүң 11 объектизи);

— күрүнениң 62 чуртталга сертификадын тывыскан;

— күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның 2655 муң рубльди объектилерге соңгаарлап болбас септелге ажылдарын чорударына шилчткен.

2012 чылдың февраль 26-да чер шимчээшкенинге хамаарыштыр:

— 2012 чылдың июнь 4-теги айтышкын езугаар 456500,0 муң рубль хемчээлдиг бюджет акша-хөреңгизин 2012 чылдың июнь 4-те айтышкын езугаар тускайлаан, ооң иштинде 13605 хамаатыга чаңгыс удааның дузасынга 136050 муң рубльди, өнчү-хөреңгизин оксунган 62 хамаатыга саң-хөө дузасы кылдыр 320600 муң рубльди үндүрген;

— күрүнениң 120 чуртталга сертификадын алырынга 2012 чылдың июнь 4-те №894-р айтышкынын үндүрген;

— 2012 чылдың ноябрь 15-те №2109 айтышкын езугаар 644 үрелген объектини (ооң иштинде чуртталга фондузунуң 178 объектизи, коммунал ажыл-агыйның 70 объектизи, социал адырның 285 объектизи, үлетпүрнүң 6 объектизи, транспорттун 58 объектизи, көдээ ажыл-агыйның 14 объектизи, а ол ышкаш федералдыг өнчүнүң 33 объектизи кирип турар) катап кылырынга 760051,3 муң рубль хемчээлдиг бюджет акшаландырышкынын тускайлаан.

Тускайлаттыг акша-хөреңгини бо хүнге чедир шигээди алган. 2011 чылдың декабрь 27-де Тыва Республиканың девискээринге болган чер шимчээшкенин уржуктарын чайладырының талазы-биле соңгаарладып болбас

катап тургузуушкун ажылдарын боттандыра кылдыр тускайлаан федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизин өскээр чарыгдарының таварылгазы Россия Федерациязының Саналга палатазының 2013 чылдың февраль 14-те кылган хыналдазының түнелдерин езугаар илереттимиз дээрзин демдеглэри чугула. Үстүнде айтыгган ажылдарны боттандыраарының күрүнө керээлерин чүгө ол чер шимчээшкениннен үрелген тудугларны болгаш оран-саваларны капитал септээр кылдыр чарган.

Төлевирлерге болгаш чуртталга сертификаттарын тыпсырынга хамаарышкан дыка хөй дилеглер болгаш чагаалар республиканың Чазаанче-даа, федералдыг деңгелче-даа хөй удаа киргенин барымдаалааш, 2012 чылдың июнь 6-да болган чер шимчээшкенин уржуктарын чайладырының талазы-биле кылдыгган ажылдарның дугайында тодаргай дыңнадыгны кылыр-дыр бис.

2012 чылдың июнь 6-да республика девискээринге бүрүктетинген чер шимчээшкенин уржуктарын чайладыры-биле Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан акша-хөреңгини тускайлаарының дугайында дилегни 2012 чылдың июль 4-те Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Дмитрий Медведевтин адынче чоруткан.

Дараазында сорулгаларга көрдүнгөн нинти түнү 1091955,824 муң рубльдин барымдаалыг документи-биле хынаары болгаш чогуур бюджет акшаландырышкынын тускайлаарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү-биле Россия Федерациязының Чазаанче кирген:

— соңгаарладып болбас септелге ажылдарын 56 объектиге кылырынга, оларның иштинде чуртталга фондузунуң 17 объектизи, коммунал ажыл-агыйның 1 объектизи, социал адырның 14 объектизи, транспорттун 3 объектизи болгаш федералдыг өнчүнүң 3 объектизи;

— 11427 хамаатыларга чаңгыс удааның материалдыг дузасын көргүзеринге 114210,0 муң рубльди;

— эргежок чугула өнчү-хөреңгизин чидирген 4305 хамаатыга саң-хөө дузасын чедиреринге 728450,0 муң рубльди;

— өнчү-хөреңгизин бүрүнү-биле чидирген 116 хамаатыга саң-хөө дузасын чедиреринге 51100,0 муң рубльди;

— когараан 511 хамаатыга нинти-биле 135744,0 муң рубль түнүг күрүнениң чуртталга сертификаттарын тыпсырынга.

Комиссия кижигүннеринин Москвага кылып чоруткан күженишкенин ажылының болгаш чазактар аразынга хөй сангыг чугаалажышкыннарның түнелинде 2012 чылдың декабрь 22-де Россия Федерациязының №2023 айтышкыны-биле чарыгдалдарның кезик-чамдызын дуглаары-биле 370480,7 муң рубль түнүг бюджет акшаландырышкынын тускайлаан, ооң иштинде 29280,0 муң рубльди хамаатыларга чаңгыс удааның материалдыг дузасын чедиреринге, 339950,0 муң рубльди эргежок чугула өнчү-хөреңгизин чидирген хамаатыларга саң-хөө дузасын

чедиреринге болгаш 1250,7 муң рубльди 6 объектиге соңгаарладып болбас септелге ажылдарын кылып чорударына тускайлаан.

Үстүнде акша-хөреңги Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының агар санынче 2012 чылдың декабрь 29-та кирген, ындыг турбуже 2012 чылдың 12.03-те «2013 чылда болгаш 2014-2015 чылдарның плангыг үезинде федералдыг бюджет дугайында» №216-ФХ Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр 2013 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле ажыглаттынмаан федералдыг акша-хөреңгини федералдыг бюджетче эгидер ужурулг. Ынчангаш 2013 чылдың 01.29-та ол акшаны федералдыг бюджетче дедир эгиткен.

Россия Федерациязының Бюджет кодексииниң 242 чүүлүнүң 5 пунктузунга дүүштүр ол акша республикага бо чылдың май төнчүзүнде кирип келген. Россияның ОБЯ-зының кириген хемчээлинден бюджет акшаландырышкынының хемчээлин кызырылганын РЭА-ның СС-иниң Геофизика албанының түнелин езугаар үрелишкын зоназынче чүгө Каз-Хем кожуунуң девискээриниң кирип турары болган.

Үстүнде айтыгган айтышкынын калсырылгасында объектилерге соңгаарладып болбас септелге ажылдарының саң-хөө хандырылгасынга бюджет акша-хөреңгизин хуваалдазын көргүскен. Хамаатыларга чаңгыс удааның материалдыг дузасын көргүзеринге 29280,0 муң рубльди, эргежок чугула өнчү-хөреңгизин чидиргени-биле холбаштыр хамаатыларга чедиреринге 339950,0 муң рубльди капсырылгада кирибээн болган.

Тыва Республикага акша-хөреңгини тускайлаарының дугайында шийтпирни онза байдалды дүжүргениннен болгаш саң-хөө дузасын республиканың дилеп киригенинге чедир ийден сес ай хуусааның дургузунда хүлээп ал келген дээрзин айтыр алаар.

Чижээ, 2012 чылдың февраль 26-да чарлааны, март 23-те дүжүргени онза байдалдарга акша-хөреңгини 2012 чылдың ноябрь 15-те тускайлаан, июнь 6-да чарлаан болгаш июль 18-те дүжүрген онза байдал дээр акшаны Россия Федерациязының Чазааның 2012 чылдың декабрь 22-де №2462-р айтышкынын езугаар үндүрген. Кириген документи-биле Россияның ОБЯ-зынга, Россияның Регионар яамызынга болгаш Россияның Саң-хөө яамызынга хынаарынга болгаш сайгарарынга 3-4 айны көргөн. Субъектиге материалдыг дузаны тускайлаарының дугайында Россия Федерациязының Чазааның айтышкынын белеткээринге үе тодараттынмаан.

Амгы үеде Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү яамызы 2013 чылдың июнь 6-да болган чер шимчээшкенин түнелинде когараан хамаатыларның даңзызында кирген кижилериниң документи-биле хынының талазы-биле ажылды уламчылап турар. Чаңгыс удааның материалдыг дузасын алыр 2966 кижини, өнчү-хөреңгизиниң кезик-чамдызын чидиргени дээр саң-хөө дузасы алыр 6417 кижини 2013 чылдың июль 26-да Тыва Республиканың Чазааның №467 доктаалында бадылап каан дээрзин сагындыраал. 2013 чылдың июнь 6-да болган чер шимчээшкенин түнелинде когараан хамаатыларга чуртталга сертификаттарын тыпсырының дугайында айтырыгны улаштыр шийтпирлээриниң дугайында ажыл РФ-тин Саң-хөө яамызында, Россияның ОБЯ-да чоруп турар.

Сайдаш МОНГУШ, Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентиленин директорунуң хүлээлгезин күүседип турар.

ҮЕР-ЧАЙЫК АМ-Д ОЗАЛДЫГ

Үер-чайык талазы-биле байдалдың нарыдаанын барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының орадакчызы Виталий Бартына-Садының удуртулгазы-биле үер-чайыкка удур иштиги комиссияның хуралы болган. Аңаа 2 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Үзүк-соксаал чок чаа-чаашкынын уржуундан чамдык муниципалдыг тургузулганың девискээрлеринде хемнерниң суу дажып, чурттакчылыг черлерде улус чурттаар оран-саваны суг алыр чедер бергенин дугайында чугаа болган. Сөөлгү үш хонуктун дургузунда Улуг-Хемниң суунуң деңгели барык 70 см чедир, Сарыг-Септе Каз-Хем 80 см чедир көдүрүлген, ында озалдыг дээр демдекке чедир 40 см арткан.

Чурттакчылыг чамдык суурларда оруктарны суг алган, чижээ, Бай-Тайганың Кызыл-Дагда көвүрүг сандан үнгөн. Сарыг-Сеп болгаш Дарзиг-Аксы суурларны Каз-Хемниң суу алыр четкен, Элегес хем база көдүрүлүп орат. Хемчик хемниң суу Баян-Тала суурга айыылды дигелдирген. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бойдустун бо аажылаы малдың бөдүүн чемин белеткээринге база салдар чедирип турар, ынчангаш мал чемин белеткээриниң планы 15-ле хуу күүсеттинген. Сугга чардыгган суген кезикчилери чанып чадап турарының таварылгалары база бар.

Байдал нарыдап келгенде, кижигүннүң болгаш чепсек-херекселдериниң белең чоруун хандыраы-биле чурттакчыларны сагындырап, улустун түр чурттаар черлерин тургузар, аш-чем-биле, эм-таң-биле, майгыннар-биле болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдер-биле оларны хандырап ажылче угланган хемчеглерни алырын муниципалдыг тургузулганың удуртукчуларына сүмелзэн. Дарзиг-Аксы суурнун чурттакчылар байдальды доктаамал хайгаарал турар, олар эргежок чугула апарган таварылгаларда айыыл чок черлерге көже бээр арганы тыпканнар. Немей майгын тигери негеттинмейн турар, берге байдалга таварышкан чурттакчылар төрелдериниң бажынарынче азы Сарыг-Сеп суурнун эмнелгезиниң болгаш уруглар садының баазызынга тургускан чыылда пунктуларыне чоруй баар аргалыг деп, Каз-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы Виталий Чаж-оол чугаалап турар.

Кожуун иштинде кижигүн болгаш чепсек-херекселди «Эң белең чоруктун» чурумунче шилчи-

дерин иштиги комиссия токол шийтпирин езуга болгаш Каз-Хем кожуунун удуртукчуларына суг алыр чедер бергенин дугайында чугаа болган. Сөөлгү үш хонуктун дургузунда Улуг-Хемниң суунуң деңгели барык 70 см чедир, Сарыг-Септе Каз-Хем 80 см чедир көдүрүлген, ында озалдыг дээр демдекке чедир 40 см арткан.

Чурттакчылыг чамдык суурларда оруктарны суг алган, чижээ, Бай-Тайганың Кызыл-Дагда көвүрүг сандан үнгөн. Сарыг-Сеп болгаш Дарзиг-Аксы суурларны Каз-Хемниң суу алыр четкен, Элегес хем база көдүрүлүп орат. Хемчик хемниң суу Баян-Тала суурга айыылды дигелдирген. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бойдустун бо аажылаы малдың бөдүүн чемин белеткээринге база салдар чедирип турар, ынчангаш мал чемин белеткээриниң планы 15-ле хуу күүсеттинген. Сугга чардыгган суген кезикчилери чанып чадап турарының таварылгалары база бар.

Байдал нарыдап келгенде, кижигүннүң болгаш чепсек-херекселдериниң белең чоруун хандыраы-биле чурттакчыларны сагындырап, улустун түр чурттаар черлерин тургузар, аш-чем-биле, эм-таң-биле, майгыннар-биле болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдер-биле оларны хандырап ажылче угланган хемчеглерни алырын муниципалдыг тургузулганың удуртукчуларына сүмелзэн. Дарзиг-Аксы суурнун чурттакчылар байдальды доктаамал хайгаарал турар, олар эргежок чугула апарган таварылгаларда айыыл чок черлерге көже бээр арганы тыпканнар. Немей майгын тигери негеттинмейн турар, берге байдалга таварышкан чурттакчылар төрелдериниң бажынарынче азы Сарыг-Сеп суурнун эмнелгезиниң болгаш уруглар садының баазызынга тургускан чыылда пунктуларыне чоруй баар аргалыг деп, Каз-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы Виталий Чаж-оол чугаалап турар.

Кожуун иштинде кижигүн болгаш чепсек-херекселди «Эң белең чоруктун» чурумунче шилчи-

Муниципалдыг тургузулганың удуртукчулары чепсек-херекселдериниң белең чоруун хандыраы-биле чурттакчыларны сагындырап, улустун түр чурттаар черлерин тургузар, аш-чем-биле, эм-таң-биле, майгыннар-биле болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдер-биле оларны хандырап ажылче угланган хемчеглерни алырын муниципалдыг тургузулганың удуртукчуларына сүмелзэн. Дарзиг-Аксы суурнун чурттакчылар байдальды доктаамал хайгаарал турар, олар эргежок чугула апарган таварылгаларда айыыл чок черлерге көже бээр арганы тыпканнар. Немей майгын тигери негеттинмейн турар, берге байдалга таварышкан чурттакчылар төрелдериниң бажынарынче азы Сарыг-Сеп суурнун эмнелгезиниң болгаш уруглар садының баазызынга тургускан чыылда пунктуларыне чоруй баар аргалыг деп, Каз-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы Виталий Чаж-оол чугаалап турар.

Хуралдың ийиги айтырымы 2013 чылда чонунуң сугга эң сезонуң түнелин үндүргөн ышкаш 2014 чылда сугларга тыларның айыыл чок чорунуң аргалыг деп, Каз-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы Виталий Чаж-оол чугаалап турар.

Снежана ШО Тыва Республиканың болгаш ОБ агентиленин медеэлер бөлүүнүн удуртукчулары.

Ава-даа, ача-даа хүн ышкаш

Адалар чыгыжыга

Төлөптүг ада.

кижилер хамааржыр. Оларның бирээзинге **Сылдыс-оол Иванович Монгушту** (чурукта) хамаарыштырып болур. Аныак ада-биле чугаа-высты номчукчуларга бараалгаттывыс.

— **Сылдыс-оол Иванович**, амыдыралдан эскерип чоруурга, долу эвес өг-бүлелер саны, хүн келген тудум, немежил турары дүвүрелди отуруп турар-дыр. Чаш уруг бүрүзү авалыг, ачалыг болур болгай. Ынчалзажок аныак өг-бүлелер ажи-төлдүг хирезинде-ле, чарлып, уругларының сагыш-сеткилин «балыглап»

че, ылаңгыя оолдарынче кичээңгей угландыралы кол болур. Ада кижиниң оглунга ынакшылы — ону оожум-топтук, бодунга бүзүрелдиг кылдыр хевирлээр. Ынчангаш оолдар өзүп келгеш, амыдыралдың бергелеринге торулбас, боттарын хостуг алдынып билер алаар. А уруунга ынакшылы — оон бодунга бьжык бүзүрелди оттурар. Мен болза уругларымны төрөөн чуртунга ынак, шынчы, шийтирлиг, улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлөп чоруур кылдыр өөредип кижизидер мен.

— **Өг-бүлелер дугайында чугаалап көрүңер, Сылдыс-оол Иванович. Хостуг үңерни канчаар эрттирер-дир силер?**

— Өөм ишти Юля Константиновна дээр. Ол база мен ышкаш эмчи мергежилдиг. Ийи уруглук бис, улуг оглуус Сылдыс-Хаан ам 4 класска баар, бичи урууус Жаргалма 4 харлыг. Өөм ишти-биле кады Кызылдың эмчи колледжизин дооскан бис. Оон мен хамааты хүлээлгем күүседире-биле шеригче чорупкаш, келгеш-ле ажылдай берген мен. А эжим улаштыр дээди эртем чедип алыры-биле «дээди медицина сестразының херээ» деп мергежилди доозуп алгаш, амгы үеде найысылалда «Инвитро» деп хуу төпте ажылдап турар. Солун чүүл — оглуус база хирург эмчи болур күзелдиг. Ол бичизинден тура-ла, эмчи болур мен деп шийтирлиг кижилер. Хостуг үвисте шупту «Сүбедей» спорткомплекске барып, конькилээринге ынак бис. Чылыг үелерде бойдусче агаарлап үнерин кызыдар бис.

— **Спортка хамаарылганар кандыгыл? Ажи-төлүңерни кадык амыдыралга канчаар чаңчыктырып турар силер?**

— Школага өөренип тургаш, волейбол, баскетболга сонургалдыг турган мен, өөм ишти база шак-ла ынакшылы. Волейболдун чыынды командазына-даа турдум. Ам бо үеде харын спорт-биле «чоок харылзааны» тудары шала берге бооп-тур, ажыл-агый чай чок болгаш, ынчалза-даа спорткомплекс баар үени черле аңгылап алыр-дыр бис. Оглуус бокс секциязынче барып турар, а урууус танцы сонургаар.

— **Республиканың девискээринде боттанып турар «Спорт-**

С. Монгуштуң өөнүң ишти уруглары-биле.

ту — бажыңнар чанынче» деп Тываның Баштыңының эгелээни төлөвилелге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ол чүлдүг базым-дыр. Чүге дизе амгы шагның аныак-өскени спортка, кадык амыдыралга шала сонургал чок. Оларның бодалдары, көрүжү бистиң бичи турган үвисте бодаарга, көңүс өске. Бис бичи-висте кудумчу аайы-биле волейбол, баскетбол дээш, спортчу маргылдааларны ыял-ла эрттирер бис. Ам хоорайның микрорайон аайы-биле спортчу дериг-херекселдер, бичи уругларга ойнаар шөлдерни тургузуп турары дыка эки-дир. Өзүп орап салгал ам-на спорт-биле чоок эдержип сонургай бээр боор. Оолдар турниктерге безин харанып турарга, оларның келир үеде мөзү-бүдүжүн хевирлээринге улуг дуза деп бодаар мен.

— **Кандыг кижини төлөптүг ада деп санаар силер?**

— Төлөптүг ада дээрге уругларының амыдыралына эң-не идепкейлиг киржилгелиг кижилер. Оон кол сорулгазы — өг-бүленин материалдыг-даа, моральдыг-даа тала-биле хандыралы. Эки ада чаш уруунун чаяаттынып төрттүнүп келиринден эгелээш, кады турар ужурлук.

— **Езулук эр кижилер кандыг болур ужурлукту?**

— Ол кады чурттаан эки дээш, ажи-төлү дээш улуг харысалганы чүктээр камгалакчы болур.

— Солун чугааңар дээш улуу-биле четтирдим, өг-бүлелерге чаагай чүүлдерни күзедим.

Валерия КОНГАР.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

Спорт, спорт...

АЙ-ДЕМИР МОНГУШ ШҮҮЛГЕН

деңге чыгыы дүжер чыгыы чорда, Ай-Демир Монгуш чая идип четтигипкен. Моол мөге биле Аңгыр Куулар элээн үр тутчуп келген соонда, Аңгыр Куулар чартыктааш, арганы чедир кылып шыдавайн баар орта, моол мөге удур чартыктааш, октап кагды.

Бешки салыгда Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш биле моол мөге Зоригто таварышкан. С-Б.Түлүш дидими-биле халдап турза-даа, моол мөге алыспайн, камгаланып турза-турза, хенертен тепкеш, чая идипкеш, тиилээн. Сайын-Белек Түлүш октадыптарга, көрүкчүлөр моол мөге-даа шүглүп каар ийне деп сестип эгелээн. Ынчалза-даа Ай-Демир Монгуш биле Айдын Очуржаптың кайы-бирээзи черле моолду октаар боор деп бүзүрөп, улам сагыш аарып органнар.

Ай-Демир Монгуш биле Айдын Очуржап база дыка үр хүрештилер. Эгезинде Айдын Очуржап чараш арганы ажыглааш, Ай-Демирни идип чорудуптарга, оозу аткаар тендирип чоруй-чоруй, ушпайн, дедир Айдыңның чанынга кылаштап кээрге, ужуп каар боор деп бодап

турган Айдың боду безин каттырып-каш, катап тутчуп эгеледи. Ынчаар октажып чадап турда мөгелерни хончулаштырган соонда Ай-Демир удурланыкчызын күш-биле ойтур идип каапты.

Алдыгы салыг. Начын мөге Ай-Демир Монгуш биле моол мөге Зоригто арткан. Моол хенертен тевер

аргазын бо-ла «ажыглап чаңчыккан хире, Ай-Демирни база бир теверге, ол тоовайн, ажа халып каапты. Ийи дугаарында Ай-Демир тепти, моол база тоовайн, ажа халып каапты. Оон соонда А-Д. Монгуш эптей тудуп-тудуп алгаш, доңгайты тевер орта, моол бир холу-биле чер да-яныпты. Даянмаан болза, ол чаа

А. Монгуш хүреш үезинде.

дүжер турган. Ынчалдыр «Хүреш» стадионунун шаңналы дээш хүрешке Начын мөге Ай-Демир Монгуш шүглүп үндү. Стадионга орган бүгү чон улуг тынып амыраан: моол мөге октапкан, Ай-Демир тиилээн! «Хөөмей — Төп Азия чоннарының культуразының эртинези» делегей симпозиумунга тураскааткан хүрешке бо-ла моол мөгени ынчан база Ай-Демир Монгуш октаан болгай. Эр хей, Ай-Демир! Ынчан улуг туралап халдап тургаш, октадыпкан болгаш, бо удаада моол мөге арай сестип, ма-нагынып хүрешкеш-даа октапканы ол-дур. Ай-Демирге черле дыынмас бооп-тур ийин ол.

Шүүлген мөге А-Д. Монгуш 50 муң рубльди шаңналга алган. Үжүрлөшкен мөге 25 муң рубльди, 3-4-кү черни алган Сайын-Белек Түлүш биле Айдын Очуржап 10-10 муң рубльди, 5-8-ки черлерни ээлээн мөгелер 5-5 муң рубльди шаңналга алган. Тиилекчилерге шаңналдарны ТР-нің Дээди Хуралының даргазы К.Т.Даваа биле ТР-нің ДХ-ның депутаты, Арзылаң мөге Р.Н.Наважал олар тывыскаш.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

август 25-те Национал парктын «Хүреш» стадионунун шаңналы дээш хүрешке Моолдан үш кээп киришкен. Тываның Чаан лери Эрес Кара-Сал болгаш Хертек бо хүрешке кириш-Арзылаң мөгелер Сайын-Белек Түлүш болгаш Начын мөгелер Монгуш, Ай-Демир Монгуш, Очуржап дээн ышкаш шыы-өгелерниң оюну солун болган. өрткү салыгда сес эң шыырак арткан: Сайын-Белек Түлүш, Ай-Демир Монгуш, Айдын Очур-Начын Монгуш, Сергек Ондар, Куулар, Кызыл-Кат Кенден ш моол мөге Зоригто. Олар аар таварышкан: Сайын-Белек Сүт-Хөлдөн кончук шыырак ооп, удурланыкчыларын бүзү-октап келген аныак мөге Ондарны будундан алгаш, ажыроктап дүжүрген. Начын-ер Начын Монгуш биле Ай-Очуржап таварышкан, ша-даа-анда, А.Очуржап Начынны ийи шелип чорудупкан. Ай-Монгуш биле Кызыл-Кат кайызы-даа шыырак мага-дең күштүг мөгелер дыка-чуп келген. Дөрт хончу-соонда, ийи мөге барык

ШАХТЕРЛАРГА АЯН ТУТКАН

Шахтер хүнүнге турскааткан байырлыг хемчег найысылал Кызылга «Анай-Хаак» студиязының «сылдыстарының» концерти болгаш Тываның «Эдегей» национал костюм болгаш сам театрының даңгыналарының чараш көргүзүү-биле ажыттыг. Шахтерларга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Дээди Хуралдың (парламентизинин) даргазы Каң-оол Даваа күш-ажылга бедик чедиришкinnerни, быжыг турасорукту күзеп, байыр чедиргенер. «Тываның даг-тывыш бүдүрүлгези» КХН-ниң эки ажылдакчыларына шаңналдарны тывыскан. Даг-тывыш бүдүрүлгезиниң чүк чүдүрер техниканың башкарыкчызы Василий Кудрявцев, Чадаананың хөмүр-даш уургайының тракторизи Николай Монгуш, машинизи Владислав Сат база демир-дес каңакчызы Чыргал-оол Сат, электри слесары Мария Устюжанина оларның хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылын онза демдеглээн.

Көрүкчүлөрүнүн, хоорайның чурттакчыларының Шахтер хүнүнге турскааткан хемчеглерге идепкейлиг болганын демдеглээри чугула. «Шахтерларга изиг байыр» деп бижип каан тукчугаштар база агаар бөмбүктери туткан улуг-бичииниң кичээнгейин «Иванушки international» бөлүүнүн артистери хаара туткан. 1994 чылда салым-чаянныг ыраажы 4 оолдарны кадып, «Иванушки international» эстрада бөлүүн продюсер Игорь Матвиенко үндөзүлгөн. Барык ийи он чыл дургузунда чогадыкчы бөлүк эвээш эвес ырларны бижип,

альбомнарны үндүргөн болгаш залдар долган көрүкчүлөргө концерттерин чурттуң аңгы-аңгы булуңнарына бараалгадып четтигипкен. Августун эгезинде бөлүктүн кол ыраажызы Андрей Григорьев-Апполонов Тывага аалдап кээп чораанын массалыг информация чепсектери дыңнадып турду. Ол бистиң Тывавыстың кайгамчык чурумалдыг черлеривистиң, хүндүлээчел чонувустун дугайын интернет четкизинге бижип, маңа тырттырып алган фото-чуруктарын бодунун мөгейикчилеринге тараткан. Орус тоолдарда чаптанчыг, биче сеткилдиг «эки маадырлар» Ваняларның, Иваннарның омур-хевирин олчаан сагындырар артисттериниң ырлары

хоорайның төвүнге диңмиттиг чаңгыланып, оларның шахтерларга байыр чедиришкinnerи улай-улай куттулуп турду. «Алдын булуттар», «Билсекчигеш» дээн ышкаш хөйге билдингир ырыларын деңге ырлап, самнап тура, көрүкчүлөр кезээ дүжүп келгенин эскербейн барган. Күш-ажылдың, кызымак шудургу чоруктуң үлгери — шахтерларга база катап изиг байыр чедиришкinnerиниң демдээ болур салюттуң хөй удаа даашташкinnerи-биле чараш концерт адалталган. «Эки кылган ажыл — элп читпес алдар» деп чонунун үлгөр домаа даг-даш бүдүрүкчүлөрүнүн кадыг ижинге дорт хамааржыр.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Чарлалдар

Кызылдың уран чүүл училищезин 1988 чылда дооскан Руслана Арбай-ооловна Монгуштуң адынга тывыскан ЗТ-1 №289372 дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл ортумак школазын 2009 чылда дооскан Менди Александровна Очурнуң адынга тывыскан 17АА №0015890 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажылгалга дужааттыг.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үеңиң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-40-77, культура килдисти — 2-17-09, көдээ ажыл-агый килдисти — 2-17-91, чагаа килдисти — 2-03-88, реклама килдисти — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр килдисти — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7081. Чагыр 99. Номериң парлагаче дужааганы: график эзугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тарады биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херекчелдери дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Кредиты на любые цели
Сколько желаний — столько возможно

В период с 01.08.2013 по 09.10.2013 года действует специальное предложение: ставки по кредитам снижены на 0,5 п.п. Все условия предоставления продуктов ОАО «Россельхозбанк» вы можете посмотреть по телефону 8 800 200 02 90 на официальном сайте www.rshb.ru, а также при личном визите в офис ОАО «Россельхозбанк». Территориальная лицензия Банка России № 1349/13-01.

Телефон: 8 800 200-02-90 | www.rshb.ru

Реклама. Генеральная лицензия Банка России №334/13-01

Август 27-ден эгелеп Чадаан хоорайга Омск хоорайның «технологиялар төвү» компьютер биле мага-бот хыналдазын эл алырынче чалап тур. Сүмеле берип турар.

Тел. 8-913-340-35-89,
8-923-383-58-13.

Тыва Республиканың Культура яамызы, республиканың Улусчу дылга төвү, Барыин-Хемчик кожуунунун культура болгаш уран чорукчу

Айдана Эрес-ооловна
МОНГУШТУҢ

хенертен мөчээни-биле өөнүн ээзинге, уругларынга, төрөлүгү кажыдалды илередип тур.

Республиканың Улусчу чогулту төвүнүн кол

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский район» Республики Тыва поступило заявление от гражданина **Донган Быстан-ооловича №567** от 14.08.2013 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1103001:18 расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, в местечке «Ортен-Кожгар» местечки «Олен» села Кара-Чыраа, площадью 2000000 кв.м. в аренду на 49 (сорок девять) лет под из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч. М.